महाकविकालिदासप्रणीतं

मेघदूतम्

(पूर्वमेघः)

रामगिरिपर्वतात् अलकापुरीपर्यन्तं मेघस्य मार्गवर्णनम्

यक्षस्य आत्मकथनम्

सन्दर्भः - श्लोकोऽयं कविकुलकुञ्जरकेसरिणा काव्योभयविधरचनासमर्थेन सरस्वतीवरदपुत्रेण महाकविकालिदासेन 'अस्ति कश्चिद्वाग्विशेषः' इत्यस्य 'कश्चित्' इति पदमधिकृत्य कृतस्य विप्रलम्भशृङ्गारान्यतमोदाहरणभूतस्य पूर्वोत्तरभागात्मकस्य विश्वविख्यातस्य मेघदूताख्यगीतिकाव्यस्य पूर्वमेघात् समुद्धृतोऽस्ति।

पूर्वमेघस्य कथावस्तुरूपेण रामगिरिपर्वतात् अलकापुरीपर्यन्तं मेघस्य मार्गवर्णनमेवास्ति। नवोढस्य विरहिणो यक्षस्य मार्मिकवर्णनादत्र विप्रलम्भशृङ्गाररसोऽङ्गीत्वेनास्ति। मन्दाक्रान्तावृत्तं सर्वत्र विराजते।

श्लोकः १

प्रसङ्गः - कविकुलगुरुकालिदासो ग्रन्थादौ वस्तुनिर्देशात्मकमङ्गलाचरणं कुर्वन् स्वकर्त्तव्यासावधानहेतोः स्वस्वामिशापयुक्तस्य कस्यचिद् यक्षस्य भूलोकस्थितवासस्थानं प्रस्तौति -

कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारात्प्रमत्तः
शापेनाऽस्तङ्गमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः।
यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु॥१॥

अन्वयः- स्वाधिकारात् प्रमत्तः कान्ताविरहगुरुणा वर्षभोग्येण भर्तुः शापेन अस्तङ्गमितमहिमा कश्चित् यक्षः जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु स्निग्धच्छायातरुषु रामगिर्याश्रमेषु वसतिं चक्रे।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - स्वाधिकारात् = स्वकीयात् कर्त्तव्यात्, प्रमत्तः = असावधानः, कान्ताविरहगुरुणा = कान्तायाः = पत्न्याः, विरहेण = वियोगेन, गुरुः असह्यः, तेन, पत्नीवियोगासहनीयेन, वर्षभोग्येण = वर्षं यावत् भोगयोग्येन, भर्तुः = स्वामिनः कुबेरस्य, शापेन = आक्रोशेन, दुरेषणया, अस्तङ्गमितमहिमा = नष्टसामर्थ्यः, कश्चित् = अनिर्दिष्टनामा, यक्षः = देवयोनिविशेषः, जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु = सीतास्नानपवित्रीकृतजलेषु, स्निग्धच्छायातरुषु = घनीभूतच्छायावृक्षेषु, रामगिर्याश्रमेषु = रामगिरिनामकपर्वताश्रमेषु, चित्रकूटाश्रमेष्विति, वसतिं = वासं, चक्रे = कृतवान्।

(ख) भावार्थः - स्वकर्त्तव्यात् असावधानः कश्चिदज्ञातनामा यक्षः स्वामिनः कुबेरस्य भार्याविप्रलम्भवर्षभोग्यात् शापात् तमभिशप्तकालमतिवाहयितुं गहनमेरुवृक्षेषु रामगिरिनामकतपोवनेषु निवासं चकार॥१॥

छन्दः - मेघदूतेऽस्मिन् सर्वत्र मन्दाक्रान्ताच्छन्दः। तल्लक्षणं यथा -

'मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद् गुरू चेत्।'

अलङ्कारः - अस्तङ्गमितमहिमा - इत्यत्र शापहेतुकत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः। तथा चात्र साभिप्रायविशेषणत्वात् परिकरालङ्कारः।

विशेषांशः - रामगिर्याश्रमेषु - रामगिरि+आश्रमेषु, यण् सन्धिः। अस्तङ्गमितमहिमा - अस्तङ्गमितो महिमा

यस्य स: (बहुव्रीहि:)।विद्याधरोऽप्सरसो यक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नरा: इत्यमर:।स्निग्धं तु मसृणे सान्द्रे इति शब्दार्णव:।

श्लोक: २

प्रसङ्ग: - कविताकामिनीविलास: महाकविकालिदास: प्रियाविरहिणो यक्षस्य वर्षर्तौ मेघदर्शनजाताया: मनोदशाया: वर्णनं प्रस्तौति -

तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्त: स कामी
नीत्वा मासान् कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठ:।
आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्लिष्टसानुं
वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं ददर्श॥२॥

अन्वय:- तस्मिन् अद्रौ अबलाविप्रयुक्त: कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठ: कामी स: कतिचित् मासान् नीत्वा आषाढस्य प्रथमदिवसे आश्लिष्टसानुं वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं मेघं ददर्श।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - तस्मिन् = चित्रकूटे, अद्रौ = पर्वते , अबलाविप्रयुक्त: = वल्लभाविप्रलब्ध:, कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठ: = सुवर्णकङ्कणपातशून्य-मणिबन्ध:, कामी = कामुक:, स: = यक्ष:, कतिचित् मासान् = कतिपय - त्रिंशद्दिनसमूहान्, नीत्वा = यापयित्वा, आषाढस्य = एतन्नाम्न: मासस्य, प्रथमदिवसे = आद्यदिने, आश्लिष्टसानुम् = आलिङ्गितपर्वतशृङ्गं वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयम् = उत्खातकेलिति-र्यग्दन्तप्रहारहस्तिदर्शनीयं, मेघं = पयोदं, ददर्श = दृष्टवान्।

(ख) भावार्थ: - तस्मिन् चित्रकूटाख्ये पर्वते प्रियाभार्याविरहाद्दौर्बल्येन च्युतकनककटक: कामुक: स: यक्ष: कतिपयमासान् यापयित्वा आषाढमासस्य प्रथमदिवसे समालिङ्गितपर्वतशिखरं मेघं तथा ददर्श यथा वप्रक्रीडायां संलग्न: गज: दर्शनीयो भवति।

छन्द: - अत्र मन्दाक्रान्तावृत्तमस्ति।

अलङ्कार: - वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयमित्यत्र औपम्यवाचकपदस्य लुप्तत्वात् लुप्तोपमाऽलङ्कार:।

विशेषांश: - तस्मिन्नद्रौ - तस्मिन्+अद्रौ, हल् सन्धि:। आश्लिष्टसानुम् - आश्लिष्ट: सानुर्येन, तम् (बहुव्रीहि:)। प्रेक्षणीयम् - प्र + ईक्ष् + अनीयर्। आश्लिष्ट: - आ+श्लिष्+क्तप्रत्यय:।"स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधू:"इत्यमर:।

श्लोक: ३

प्रसङ्ग: - महाकविकालिदासोऽन्तर्वाष्पायमाणस्य विरहिणो यक्षस्य वर्णनं प्रस्तौति -

तस्य स्थित्वा कथमपि पुर: कौतुकाधानहेतो-
रन्तर्वाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ।
मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेत:,
कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे॥३॥

अन्वय:- राजराजस्य अनुचर: अन्तर्वाष्प: (सन्) कौतुकाधानहेतो: तस्य पुर: कथमपि स्थित्वा चिरं दध्यौ। मेघालोके सुखिन: अपि चेत: अन्यथावृत्ति भवति, कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने दूरसंस्थे (सति) किं पुन: ?

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - राजराजस्य = यक्षराजस्य कुबेरस्य, अनुचर: = सेवक:, अन्तर्वाष्प: = निरूद्धाऽश्रु:, (सन्) कौतुकाधानहेतो: = अभिलाषोत्पत्तिकारणीभूतस्य, तस्य = मेघस्य, पुर: = अग्रे,

कथमपि=केनापि प्रकारेण, स्थित्वा = आत्मानं स्थिरं कृत्वा, चिरं = बहुकालं यावत्, दध्यौ = चिन्तयामास स्वभार्यां चिन्तितवानिति भाव:। मेघालोके = मेघदर्शने सति, सुखिन: अपि = सुखीजनस्यापि, प्रियजनयुक्तस्येति भाव:, चेत: = चित्तम्, अन्यथावृत्ति = अन्यप्रकारकं, भवति = जायते, कण्ठाश्लेषप्रणयिनि = कण्ठालिङ्गनार्थिनि, जने = प्रियजने, दूरसंस्थे = दूरवर्तिनि, किं पुन: = किं वक्तव्यम्। अर्थात् संयोगिनोऽपि जना: यदा मेघं दृष्ट्वा व्याकुला: भवन्ति तु विरहिण: का कथा?

(ख) भावार्थ: – यक्षाधिपते: कुबेरस्य सेवको यक्ष: स्तम्भिताश्रु: सन् अभिलाषोत्पत्तिकारणभूतस्य तस्य मेघस्याग्रे महता प्रयत्नेन स्थित्वा बहुकालं यावत् स्वभार्याविषये चिन्तयामास। यतोहि मेघदर्शने सति प्रियजनसङ्गतोऽपि जन: विकृतचित्तो भवति, कण्ठालिङ्गनार्थिनि जने दूरवर्तिनि सति किं पुन: वक्तव्यम्? अर्थात् विरहिणां मेघदर्शनमतीवोद्दीपकं भवति।॥३॥

छन्द: – श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ता छन्द:। तल्लक्षणं पूर्ववदेव –

अलङ्कार: – अत्रोत्तरार्द्धेन पूर्वार्द्धस्थितचिन्तारूपपदार्थसमर्थनात् अर्थान्तरन्यासालङ्कार:।

विशेषांश: – सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति: – सुखिन:+अपि, पूर्वरूपसन्धि:+अन्यथावृत्ति:, यणसन्धि:। अन्तर्वाष्प: – अन्त: स्थितं वाष्पं यस्य स: (बहुव्रीहि समास:)। "राजराजो धनाऽधिप:" इत्यमर:। "चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मन:" इत्यमर:।

श्लोक: ४

प्रसङ्ग: – प्रियां प्रति स्वकुशलमयीं वार्तां प्रेषयितुकाम: स यक्षो मेघस्य शिष्टाचारवशात् स्वागतं करोतीति वर्णयति महाकविकालिदास: –

प्रत्यासन्ने नभसि दयिताजीवितालम्बनार्थी
जीमूतेन स्वकुशलमयीं हारयिष्यन्प्रवृत्तिम्।
स प्रत्यग्रै: कुटजकुसुमै: कल्पितार्धाय तस्मै
प्रीत: प्रीतिप्रमुखवचनं स्वागतं व्याजहार॥४॥

अन्वय: – नभसि प्रत्यासन्ने दयिताजीवितालम्बनार्थी (अत एव) जीमूतेन स्वकुशलमयीं प्रवृत्तिं हारयिष्यन् प्रीत: प्रत्यग्रै: कुटजकुसुमै: कल्पितार्घाय तस्मै प्रीतिप्रमुखवचनं स्वागतं व्याजहार।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – नभसि = श्रावणमासे, प्रत्यासन्ने = निकटवर्तिनि (सति), दयिताजीवितालम्बनार्थी = प्रियाप्राणधारणेच्छुक:, (सन्) जीमूतेन = मेघेन, स्वकुशलमयीं = निजक्षेमपूर्णां, प्रवृत्तिं = वार्तां, हारयिष्यन् = प्रापयिष्यन्, स: = यक्ष:, प्रीत: = मुदित: सन्, प्रत्यग्रै: = नूतनै:, कुटजकुसुमै: = गिरिमल्लिकाप्रसूनै:, कल्पितार्घाय = अनुष्ठिपूजाविधये, तस्मै = मेघाय, प्रीत: = मुदित: (सन्) प्रीतिप्रमुखवचनं = प्रेमप्रधानभाषणं, स्वागतं = स्वागतवचनं, व्याजहार = जगाद।

(ख) भावार्थ: – प्रियाया: प्राणधारणोपायं चिकीर्षु: स: यक्ष: श्रावणेमासे अत्यन्तं निकटवर्तिनि आगते सति मेघेन निजकुशलपूर्णां वार्तां प्रेषयितुम् अभिलषन् नूतनगिरि–मल्लिकादिपुष्पै: तं सम्पूज्य मुदित: सन् प्रीतिमधुरवचनै: तस्य मेघस्य स्वागतञ्चकार।

छन्द: – अत्र मन्दाक्रान्ता छन्द: वर्तते। तल्लक्षणञ्च पूर्ववदेव।

अलङ्कार: – अत्र अनुप्रासालङ्कारस्य वैशिष्ट्यं दर्शनीयमस्ति।

विशेषांश: – प्रत्यासन्ने – प्रति+आसन्ने, यण् सन्धि:। जीवनस्य जलस्य मूत: पटबन्ध: जीमूत: तेन स्वागतम्

= शोभनम् आगतं, ततः कुगतिः समासः। नभः खं श्रावणो नभाः इत्यमरः। वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः इत्यमरः।

श्लोकः ५

प्रसङ्गः - अचेतनमेघः कथं चेतनसाध्ये दौत्यसम्पादने समर्थ इति जिज्ञासायां महाकविकालिदासः समाधत्तेऽधोलिखिते श्लोके -

धूमज्योतिः सलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः
सन्देशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः।
इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे,
कामाऽऽर्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु॥५॥

अन्वयः- धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः मेघः क्व? पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः सन्देशार्थाः क्व? इति औत्सुक्यात् अपरिगणयन् गुह्यकः तं ययाचे, हि कामाऽऽर्ताः चेतनाचेतनेषु प्रकृतिकृपणाः (भवन्ति)।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - धूमज्योतिः सलिलमरुतां = धूमाग्निजलवायूनां, सन्निपातः = समवायः, मेघः = जलदः, क्व = कुत्र? पटुकरणैः = समर्थेन्द्रियैः, प्राणिभिः = चेतनैः, प्रापणीयाः = प्रापयितव्याः, सन्देशाऽर्थाः = सन्देशस्य विषयाः, क्व = कुत्र?, इति = एवम्, औत्सुक्यात् = इष्टार्थोद्युक्तत्वात्, अपरिगणयन् = अविचारयन्, गुह्यकः = यक्षः, तं = मेघं, ययाचे = याचितवान्, हि = यतः, कामार्ताः = मदनातुराः, चेतनाचेतनेषु = सजीवनिर्जीवेषु, प्रकृतिकृपणाः = स्वभावदीनाः, भवन्तीति शेषः।

(ख) भावार्थः - धूमाग्निजलवायूनां मिश्रणरूपोऽचेतनो मेघः क्व? समर्थेन्द्रियैः चेतनैः प्रापयितव्याः सन्देशार्थाः क्व? इत्येवमिष्टार्थोद्युक्तत्वादविचारयन् यक्षः तं मेघं प्रार्थितवान् यतः कामातुराः पुरुषाः चेतनाचेतनेषु विवेकशून्या भवन्ति। वस्तुतः कामान्धाः उचितानुचित्तविवेकरहिता भवन्ति, तस्मात् अचेतनं मेघं प्रति यक्षस्य याचना स्वाभाविकीति भावः।

छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ता छन्दः वर्तते। तल्लक्षणञ्च पूर्वमेव वर्णितम्।

अलङ्कारः - अत्र चतुर्थचरणस्थसामान्यार्थेन विशेषार्थस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासालङ्कारः।

विशेषांशः - चेतनाचेतनेषु - चेतन+अचेतनेषु, दीर्घसन्धिः। धूमज्योतिःसलिलमरुताम् - धूमश्च ज्योतिश्च सलिलं च मरुच्चेति धूमज्योति सलिलमरुतः, तेषां (इतरेतरद्वन्द्वः) ''प्राणि तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः'' इत्यमरः।''विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः।

श्लोकः ६

प्रसङ्गः - अत्र महाकविस्तत्र भवान् कालिदासः यक्षकृतं मेघस्तुतिकथनपूर्वकं तस्य याच्ञाप्रकारं दर्शयति -

जातं वंशे भुवनविदिते पुष्कराऽवर्तकानां
जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः।
तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशाद् दूरबन्धुर्गतोऽहं
याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा॥६॥

अन्वयः - (हे मेघ) त्वां भुवनविदिते पुष्करावर्तकानां वंशे जातं मघोनः कामरूपं प्रकृतिपुरुषं जानामि। तेन विधिवशात् दूरबन्धुः अहं त्वयि अर्थित्वं गतः। अधिगुणे याच्ञा मोघा अपि वरम्, अधमे लब्धकामा अपि न (वरम्)।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - (हे मेघ!) त्वां = भवन्तं, भुवनविदिते = जगत्प्रसिद्धे, पुष्कराऽवर्तकानां = पुष्करावर्तकाऽख्यानां प्रलयकालिकमेघानां, वंशे = कुले, जातम् = उत्पन्नं, कामरूपं = यथेच्छशरीरधारिणं,

दुर्गादिसंचारक्षममिति भाव:, मघोन: = इन्द्रस्य, प्रकृतिपुरुषं = प्रधानपुरुषं, जानामि = अवगच्छामि। तेन = तव महाकुलप्रसूतिकारणेन, विधिवशात् = दैवयोगात्, दूरबन्धु: = वियुक्तभार्य:, अहं = यक्ष:, त्वयि = भवति विषये, अर्थित्वं = याचकत्वं, गत: = प्राप्त: अस्मीति शेष:। ननु याचकस्य याच्ञा याच्यगुणोत्कर्ष: कुत्रोपयुज्यत इति जिज्ञासायां स: कथयति, अधिगुणे = श्रेष्ठगुणवति पुरुषे, याच्ञा = प्रार्थना, मोघा = निष्फला, अपि, वरम् = ईषत् प्रियं (किन्तु) अधमे = निर्गुणे, लब्धकामा अपि = सफलीभूतमनोरथाऽपि, प्रार्थनेति शेष: न वरम् = ईषदपि प्रियं न भवतीत्यर्थ:।

(ख) भावार्थ: - हे मेघ! भुवनविदिते पुष्करावर्तकानां श्रेष्ठजलदानां कुलोत्पन्नम्, इच्छाधीनविग्रहम् इन्द्रस्य प्रधानपुरुषं त्वामहं जानामि। अतो दुर्भाग्यवशात् वियुक्तपत्नीकोऽहं यक्ष: त्वयि याचकत्वेनागतोऽस्मि यतो हि अधिगुणे पुरुषे निष्फलाऽपि प्रार्थना श्रेष्ठा, एतद्विपरीतं निम्नगुणवति निर्गुणे वा जने सफलाऽपि प्रार्थना मनागपि श्रेष्ठा न भवति।

छन्द: – अत्र मन्दाक्रान्ता छन्द: अस्ति।

अलङ्कार: – अत्र चतुर्थचरणगतसामान्यार्थेन अर्थित्वगमनरूपविशेषार्थसमर्थनादर्थान्तरन्यासोऽलङ्कार:।

विशेषांश: - पुष्करावर्तकानाम् - पुष्कर+आवर्तकानाम्, दीर्घसन्धि:, अधिगुणे - अधिकागुणा यस्य तस्मिन्, बहुव्रीहि समास:। लब्धकामा: - लब्ध: कामो यया सा बहुव्रीहि-समास:, इन्द्रो मरुत्वान् मघवा विडौजा पाकशासन: इत्यमर:।

श्लोक: ७

प्रसङ्ग: – श्लोकेऽस्मिन् महाकवि: कालिदासो यक्षमुखात् मेघं प्रति सन्देशप्राप्तव्यं स्थानं प्रस्तौति –

सन्तप्तानां त्वमसि शरणं तत्पयोद! प्रियाया:
सन्देशं मे हर धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य।
गन्तव्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणां
बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या ॥७॥

अन्वय: - हे पयोद! त्वं सन्तप्तानां शरणमसि, तत् धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य मे सन्देशं प्रियाया: हर। ते बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या अलका नाम यक्षेश्वराणां वसति: गन्तव्या।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - हे पयोद = हे मेघ!, त्वं = भवान्, सन्तप्तानां = सन्तापयुक्तानाम् आतपेन प्रवासविरहेण वा, शरणं = रक्षको पयोदानेन आतपत्रस्तानां प्रोषितानां स्वस्थानप्रेरणया च, धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य = कुबेरक्रोधप्रियावियुक्तस्य, मे = मम यक्षस्य, सन्देशं = वार्तां, प्रियाया: = वल्लभाया:, यक्षिण्या: सकाशमिति शेष:, हर = नय। कुत्र सा वसतीति पृच्छसि चेत् शृणु - बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या = बहिरूपवने स्थितस्य वर्तमानस्य हरस्य शिवस्य शिरसिचन्द्रिका ज्योत्स्ना तया धौतहर्म्या निर्मलधनिकभवना, अलकानाम = अलकाभिधेया पुरी, यक्षेश्वराणां = गुह्यकाधिपतीनां कुबेरस्य भाव:, वसति: = निवासस्थली, ते = तव, गन्तव्या = यातव्या।

(ख) भावार्थ: - हे मेघ! त्वं आतपत्रस्तविप्रयुक्तजनानामाश्रयदाताऽसि। अत: कुबेरशापात् प्रियावियुक्तस्य मे यक्षस्य सन्देशं मत्प्रियायै निवेदय। त्वया कुत्र गन्तव्यमिति जिज्ञासायामहं मार्गं निर्दिशामि बहिरुद्यानशिव-चूडावलम्बिनश्चन्द्रमस: ज्योत्स्नया प्रक्षालिताट्टालिका यक्षाधिपानां वासभूमिरलका नाम पुरी त्वया गन्तव्याऽस्ति।

छन्द: – श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्तावृत्तम्। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः - अत्र उदात्त अलङ्कारः वर्तते।

विशेषांशः - यक्षेश्वराणाम् - यक्ष+ईश्वराणाम् (गुणसन्धि)पयोदः - पयः ददातीति, उपपद समासः। सन्तप्तानाम् - सम् + तप + क्त। चन्द्रिकाकौमुदी ज्योत्स्ना इत्यमरः।

श्लोकः ८

प्रसङ्गः - हे मेघ! आकाशारूढं त्वामालोक्य विरहिण्यः नूनमाश्वस्ता भविष्यन्तीति यक्षे झटिति गन्तुं निर्दिशति श्लोकेनानेन -

त्वामारूढं पवनपदवीमुद्गृहीतालकान्ताः
प्रेक्षिष्यन्ते पथिकवनिताः प्रत्ययादाश्वसत्यः।
कः सन्नद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायां
न स्यादन्योऽप्यहमिव जनो यः पराधीनवृत्तिः॥८॥

अन्वयः- पवनपदवीम् आरूढं त्वां पथिकवनिताः प्रत्ययात् आश्वसत्यः उद्गृहीतालकान्ताः (सत्यः) प्रेक्षिष्यन्ते। त्वयि सन्नद्धे (सति) अहम् इव यः जनः पराधीनवृत्तिः न स्यात् (सः) कः अन्य अपि विरहविधुरां जायाम् उपेक्षेत।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - हे मेघ! पवनपदवीमारूढम् = आकाशारूढम्, आकाशमुद्गतं, त्वां = भवन्तं, पथिकवनिताः = प्रोषितभर्तृकाः, प्रत्ययात् = प्रियागमनविश्वासात्, आश्वसत्यः = विश्वसिताः, उद्गृहीतालकान्ताः (सत्यः) = दृष्टिप्रसारार्थमुन्नमय्य, धृतालकाग्राः सत्यः, प्रेक्षिष्यन्ते = द्रक्ष्यन्ति, त्वयि = भवति, सन्नद्धे = व्यापृते (सति), अहम् इव = मत्समः, यक्षसदृशः इति भावः। यः जनः = यः व्यक्तिः, पराधीनवृत्तिः = परायत्तजीविको, न स्यात् = नहि भवेत्, (सः), कः = प्रियाविलासानभिज्ञः, अन्योऽपि = अपरोऽपि, (जनः), विरहविधुरां = वियोगव्याकुलां, जायां = भार्याम्, उपेक्षेत = उपेक्षां कुर्यात्, मेघाच्छन्ने नभसि न कोऽपि स्वतन्त्रः प्रियाविलासज्ञः जनः प्रियायाः उपेक्षां करोतिति भावः।

(ख) भावार्थः - हे मेघ! आकाशमार्गेण गच्छन्तं त्वां प्रोषितभर्तृकाः स्त्रियः प्रियागमनविश्वासात् विश्वसिताः दृष्टिप्रसारार्थमलकाग्रभागानुद्धृत्यावलोकयिष्यन्ति। यतो हि त्वयि नभसि आच्छन्ने सति पराधीनं मादृशं जनं त्यक्त्वा नान्यः कश्चित् स्वाधीनः वियोगव्याकुलां भार्यामुपेक्षेत।

छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ताछन्दः। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः - अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः।

विशेषांशः - प्रेक्षिष्यन्ते - प्र+एक्षिष्यन्ते (पररूपसन्धिः)

पराधीनवृत्तिः - पराधीना वृत्तिः यस्य सः (बहुव्रीहिसमासः)

जायते - जायते अस्यामिति जाया ताम् (बहुव्रीहिसमासः)

श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः इत्यमरः।

स्त्रीयोषिदबला योषा नारीसीमन्तिनीवधूः इत्यमरः।

श्लोकः ९

प्रसङ्गः - श्लोकेऽस्मिन् महाकविकालिदासः मेघप्रयाणकाले सर्वाण्यपि शुभशकुनानि निर्दिशति -

मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वां
वामश्चायं नदति मधुरं चातकस्ते सगन्धः।

गर्भाधानक्षणपरिचयान्नूनमाबद्धमाला:
सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाका: ॥ ९ ॥

अन्वय: - अनुकूल: पवन: यथा त्वां मन्दं मन्दं नुदति। ते वाम: अयं सगन्ध: चातक: च मधुरं नदति, गर्भाधानक्षणपरिचयात् खे आबद्धमाला बलाका नयनसुभगं भवन्तं नूनं सेविष्यन्ते।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - अनुकूल: = अनुगुण:, पवन: = वायु:, त्वां = भवन्तं, मन्दं मन्दं = शनै: शनै:, यथा = सदृशं, भाविफलानुगुणं, नुदति = प्रेरयति, तथा च, अयं = सन्निकटस्थ:, सगन्ध: = सगर्व:, ते = तव, वाम: = दक्षिणेतरप्रदेशस्थ:, सुभगो वा, चातक: = सारङ्गपक्षिविशेष:, मधुरं = श्रव्यं यथा स्यात्तथा, नदति = शब्दायते, गर्भाधानक्षणपरिचयात् = गर्भधारणस्य सुखदकालज्ञानात्, खे = व्योम्नि, आबद्धमाला: = बद्धपंक्तय:, बलाका: = बकस्त्रिय:, नयनसुभगं = दृष्टिप्रियं, भवन्तं = त्वां मेघमिति भाव:, नूनं = सत्यं, सेविष्यन्ते = आश्रयिष्यन्ते। शकुनशास्त्रे अनुकूलमारुत-चातकशब्दितबलाका-दर्शनानां शुभसूचकत्वं प्रकटितम्।

(ख) भावार्थ: - यक्ष: मेघं कथयति यत् प्रयाणकालस्यायं शुभद: कालोऽस्ति। यत: अनुकूलो वायु: त्वां शनै: शनै: गमनाय प्रेरयति, वामभागे च सगर्व: चातक: मधुरशब्दं करोति। गर्भधारणस्य सुखदकालज्ञानात् बकस्त्रिय: दृष्टिसुभगं त्वामाश्रयिष्यन्ते।

छन्द: - अत्र मन्दाक्रान्ता वृत्तमस्ति। तल्लक्षणं तु पूर्ववदेव।

अलङ्कार: - चतुर्षु अपि चरणेषु वर्णसाम्यवर्णनादत्र अनुप्रासालङ्कार: वर्तते।

विशेषांश: - चातकस्ते - चातक:+ते (विसर्गसन्धि:)।

आबद्धमाला: - आबद्धा: माला याभि: ता (बहुव्रीहिसमास:)।

'सारङ्गा: स्तोकश्चातक: समा:' इत्यमर:।

'संस्तव: स्यात् परिचय:' इत्यमर:।

श्लोक: १०

प्रसङ्ग: - श्लोकेऽस्मिन् महाकविकालिदास: यक्षमुखात् मेघगमनस्य सार्थकत्वं यक्षिणीजीवनधारणपुर:सरं प्रस्तौति -

तां चावश्यं दिवसगणनात्परामेकपत्नी-
मव्यापन्नामविहतगतिर्द्रक्ष्यसि भ्रातृजायाम्।
आशाबन्ध: कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां
सद्य:पाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि ॥ १० ॥

अन्वय:- (हे मेघ!) दिवसगणनातत्पराम् अव्यापन्नाम् एकपत्नीं भ्रातृजायां ताम् अविहतगति: (सन्) अवश्यं द्रक्ष्यसि। हि आशाबन्ध: विप्रयोगे सद्य:पाति कुसुमसदृशम् अङ्गनानां प्रणयि हृदयं प्रायशो रुणद्धि।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - (हे मेघ!), दिवसगणनातत्परां = शापावसानदिनानां संख्याने तत्पराम् आसक्ताम्, अत एव, अव्यापन्नाम् = अमृतां शापावसाने मदागमनप्रत्याशया जीवन्तीमिति भाव:, एकपत्नीं = पतिव्रतां, भ्रातृजायां = भ्रातुर्मेजायां पत्नीम्, अविहतगति: = अबाधितगति: (सन्), त्वम्, अवश्यं = नूनमेव, द्रक्ष्यसि = अवलोकयिष्यसि, हि = यत:, आशाबन्ध: = आशारूपं बन्धनं, प्रणयि = प्रेमपरिपूर्णं, कुसुमसदृशं = पुष्पतुल्यं सुकुमारमिति भाव:, अत एव, विप्रयोगे = विरहे कान्तस्येति शेष:, सद्य:पति = सद्यो भ्रंशनशीलम्, अङ्गनानां = नारीणां, हृदयं = जीवितं, प्रायश: = प्रायेण, रुणद्धि = प्रतिबध्नाति।

(ख) भावार्थः – हे मेघ! शापावसानदिनानां गणनायामासक्तामतएव जीवितां पतिव्रतां त्वदग्रजसदृशस्य मम पत्नीमबाधितगतिः (सन्) त्वं नूनमेव अवलोकयिष्यसि, यतः आशारूपं बन्धनं प्रेमपूर्णं पुष्पसदृशं कोमलं सुकुमारं वा कान्तविरहेण झटित्येव भ्रंशनशीलमङ्गनानां जीवितं प्रायः प्रतिबध्नाति।

छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ता छन्दः। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः – कुसुमसदृशमित्यत्र लुप्तोपमाऽलङ्कारः।

विशेषांशः – प्रायशोह्यङ्गनानां – प्रायशः+हि (विसर्गसन्धिः) + अङ्गनानां (यण् सन्धि)

एकपत्नीम् – एकः पतिः यस्याः सा ताम् (बहुव्रीहिसमासः)।

चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः इत्यमरः।

श्लोकः ११

प्रसङ्गः – श्लोकेनानेन महाकविस्तत्रभवान् कालिदासः मेघस्य मार्गे मानसरोवरं प्रति गमनायोद्यतानां राजहंसानामाकैलासात् साहचर्यं निर्दिशति –

कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिलीन्ध्रामवन्ध्यां
तच्छ्रुत्वा ते श्रवणसुभगं गर्जितं मानसोत्काः।
आ कैलासाद् बिसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः
सम्पत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः॥११॥

अन्वयः – यत् महीम् उच्छिलीन्ध्राम् अवन्ध्यां च कर्तुं प्रभवति तत् श्रवणसुभगं ते गर्जितं श्रुत्वा मानसोत्काः बिसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः राजहंसाः नभसि आ कैलासात् भवतः सहायाः सम्पत्स्यन्ते।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – यत् = गर्जितं, महीं = पृथिवीं, उच्छिलीन्ध्राम् = उद्भुतकन्दलिकाम्, अवन्ध्यां = सफलां, च = तथा, कर्तुं = विधातुं, प्रभवति = शक्नोति, तत् = तथाविधं, श्रवणसुभगं = कर्णप्रियं, ते = तव मेघस्येति भावः, गर्जितं = स्तनितं, श्रुत्वा = आकर्ण्य, मानसोत्काः = मानस सरोवरं प्रति यातुमुत्कण्ठिताः, बिसकिसलयच्छेदपाथेवन्तः = मृणालाग्रशकलैः पथि भोज्यवन्तः, राजहंसाः = मरालाः हंसश्रेष्ठाः इत्यर्थः, नभसि = आकाशे, आकैलासाद् = कैलासपर्वतपर्यन्तं, भवतः = तव, सहायाः = सहयात्रिणः, सहायका वा, सम्पत्स्यन्ते = भविष्यन्ति।

(ख) भावार्थः – हे मेघ! यद्गर्जितं पृथ्वीं सस्यादिभिः परिपूर्णां विधातुम् अत एव अवन्ध्यां कर्त्तुं समर्थं भवति, तदेव श्रोत्रसुखदं तव गर्जनं श्रुत्वा मानसरोवरं प्रति गन्तुमुत्सुकाः राजहंसा पाथेयत्वेन बिसकिसलयाग्रशकलानि गृहीत्वा आकाशे कैलासपर्वतपर्यन्तं त्वदीयाः सहगामिनः भविष्यन्ति।

छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ता छन्दः। लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः – अत्र विशेषोक्तिरलङ्कारः।

विशेषांशः – तत्+श्रुत्वा – तच्छ्रुत्वा (श्चुत्वसन्धिः)

अवन्ध्याम् – न वन्ध्या अवन्ध्या, ताम् (नञ् समासः)

सहायस्तु सयात्रः स्यात् इत्यमरः।

श्लोकः १२

प्रसङ्गः – अत्र महाकविः यक्षमुखात् प्रियमित्रं रामगिरिमालिङ्ग्य अग्रे गन्तुमुपदिशति मेघम् –

आपृच्छस्व प्रियसखममुं तुङ्गमालिङ्ग्य शैलं

वन्द्यैः पुंसां रघुपतिपदैरङ्कितं मेखलासु।
काले-काले भवति भवतो यस्य संयोगमेत्य
स्नेहव्यक्तिश्चिरविरहजं मुञ्चतो वाष्पमुष्णम्॥१२॥

अन्वयः- प्रियसखं तुङ्गं पुंसां वन्द्यैः रघुपतिपदैः मेखलासु अङ्कितम् अमुं शैलम् आलिङ्ग्य आपृच्छस्व। काले-काले भवतः संयोगम् एत्य चिरविरहजम् उष्णं वाष्पं मुञ्चतो यस्य स्नेहव्यक्तिः भवति॥१२॥

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - प्रियसखं = अभीष्टमित्रं, तुङ्गं = उन्नतं, पुंसां = नराणां, वन्द्यैः = आराधनीयैः, रघुपतिपदैः = रामपदन्यासैः, मेखलासु = पर्वतमध्यभागेषु, कटकेषु, अंकितं = चिह्नितम्, अमुम् = एनं, शैलम् = अद्रिं रामगिरिं, चित्रकूटं, आलिङ्ग्य = आश्लिष्य, आपृच्छस्व = 'यामि' इति कथनेन, अनुगृहाण, काले - काले = समये-समये प्रतिवर्षाकालमिति भावः, भवतः = मेघस्य, संयोगं = सम्पर्कम्, एत्य = सम्प्राप्य, चिरविरहजं = दीर्घकालिकवियोगजन्यम्, उष्णं = अशीतलं, वाष्पम् = उष्माणं नेत्रजलं च, मुञ्चतः = परित्यजतः, यस्य = शैलस्य, रामगिरिपर्वतस्येति तात्पर्यं, स्नेहव्यक्तिः = प्रेमाविर्भावो, भवति = क्रियते॥१२॥

(ख) भावार्थः- हे मेघ! जगद्वन्द्यैः श्रीरामचन्द्रचरणैः पर्वतमध्यभागेषु चिह्नितं प्रियसखं रामगिरिपर्वतमाश्लिष्य 'अहं यामि' इति कथनेन अनुगृहाण। यतोहि प्रतिवर्षं वर्षाकाले भवत्समागमसुखमनुभूय उष्माणं वाष्पं परित्यजतो यस्य रामगिरेः मित्रस्नेहः प्रादुर्भवति॥१२॥

छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ता छन्दः। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः - अत्र श्लेषालङ्कारः तदनुगृहीता प्रस्तुतप्रशंसा च।

विशेषांशः - रघुपतिपदैरङ्कितम् - रघुपतिपदैः+अङ्कितम् (विसर्गसन्धिः)।

प्रियसखम् - प्रियश्चासौ सखा, प्रियसखः तम् (कर्मधारयः)।

'वाष्पं नेत्रजलोष्मणोः' इत्यमरः।

अभ्यास-प्रश्नाः

(क) वस्तुनिष्ठप्रश्नाः -

निर्देशः - निम्नाङ्कितप्रश्नेषु उचितविकल्पस्य वर्णाङ्कं कोष्ठके चिनुत -

१. मेघदूतखण्डकाव्ये नायकः वर्तते -
(क) कालिदासः (ख) मेघः
(ग) कश्चिद् यक्षः (घ) यक्षाधिपः कुबेरः ( )

२. मेघः समवायो विद्यते -
(क) धूमस्य (ख) धूमज्योतिः सलिलमरुताम्
(ग) जलस्य (घ) मरुताम् ( )

३. यक्षः शापावधिं यापयति -
(क) रामगिरौ (ख) अलकापुर्याम्
(ग) आम्रकूटगिरौ (घ) उज्जयिन्याम् ( )

४. अलकापुराधीशः अस्ति -
(क) यक्षः (ख) कुबेरः
(ग) मेघः (घ) कालिदासः ( )

५. आशाबन्धः .... प्रायशो ह्यङ्गनानाम्
(क) कुसुमसदृशं (ख) भ्रमरसदृशं
(ग) सुहृत्सदृशं (घ) रज्जुसदृशं ( )

६. अधिगुणे याच्ञा भवति -
(क) अमोघा (ख) मोघा
(ग) निम्ना (घ) मध्यमा

(ख) अतिलघूत्तरात्मकप्रश्नाः -

निर्देशः - निम्नाङ्कितप्रश्नानाम् एकपङ्क्तावेव उत्तराणि लेख्यानि -

१. यक्षः कुत्र वसतिं चक्रे ?
२. चेतनाचेतनेषु प्रकृतिकृपणाः के भवन्ति ?
३. विप्रयोगे अङ्गनानां हृदयं कः रुणद्धि ?
४. किंविधाः बलाकाः मेघं सेविष्यन्ते ?
५. यक्षः मेघाय कस्य गिरेरापृच्छार्थं निवेदयति ?
६. मेघस्य मार्गे केषां साहचर्यं निर्दिष्टम् ?

(ग) लघूत्तरात्मकप्रश्नाः -

निर्देशः - निम्नाङ्कितप्रश्नानां पञ्चषा पङ्क्तिषु उत्तराणि लेख्यानि -

१. रामगिरिपर्वतस्य महत्त्वं प्रतिपादनीयम्।

२. मेघं दृष्ट्वा यक्ष: किं चिन्तयामास ?

३. यक्ष: मेघं प्रति याच्ञाया: किं कारणं निवेदयति ?

४. यक्ष: मेघस्य प्रस्थानकाले किंविधमानुकूल्यं निर्दिशति ?

(घ) निबन्धात्मका: प्रश्ना: –

निर्देश: – निम्नाङ्कितश्लोकानां सप्रसङ्गं व्याख्या कार्या –

१. कश्चित् .... रामगिर्याश्रमेषु ॥

२. तस्य स्थित्वा .... पुनर्दूरसंस्थे ॥

३. तां चावश्यं .... विप्रयोगे रुणद्धि ॥

निर्देश: – निम्नाङ्कितश्लोकानां भावार्थ: संस्कृते लेखनीय: –

१. तस्मिन्नद्रौ .... ददर्श ॥

२. मन्दं मन्दं .... बलाका: ॥

३. कर्तुं यच्च .... सहाया: ॥

४. त्वामारुढं .... पराधीनवृत्ति: ॥

निर्देश: – निम्नाङ्कितसूक्तीनां सप्रसङ्गं भावार्थ: संस्कृते लेखनीय: –

१. कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ।

२. याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ।

३. आशाबन्ध: कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानाम् ।

२. मार्गस्थपर्वतनदीवर्णनम्

श्लोकः १३

प्रसङ्गः – अत्र महाकविस्तत्रभवान् कालिदासः सन्देशपूर्वं यक्षमुखादलकापुरीगमनमार्गं निर्दिशति –

मार्गं तावच्छृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणाऽनुरूपं
सन्देशं मे तदनु जलद! श्रोष्यसि श्रोत्रपेयम्।
खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र
क्षीणः क्षीणः परिलघुः पयः स्रोतसां चोपभुज्य॥ १३॥

अन्वयः:- हे जलद! तावत् कथयतः (मत्तः) त्वत्प्रयाणाऽनुरूपं मार्गं शृणु, तदनु श्रोत्रपेयं मे सन्देशं श्रोष्यसि। यत्र खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य क्षीणः क्षीणः (सन्) स्रोतसां परिलघु पयश्च उपभुज्य गन्तासि।

व्याख्या - **(क) पर्यायपदानि** - हे जलद! = हे मेघ, तावत् = इदानीं, कथयतः = वदतः, मत्तः = यक्षादिति, त्वत्प्रयाणाऽनुरूपं = भवत्प्रस्थानानुकूलं, मार्गं = अध्वानं, शृणु = आकर्णय, तदनु = तदनन्तरं, श्रोत्रपेयं = श्रोत्राभ्यां पेयम् अर्थात् मधुरं कर्णप्रियं वा, मे = मम यक्षस्य, सन्देशं = वार्त्तां, श्रोष्यसि = आकर्णयिष्यसि। यत्र = मार्गे, खिन्नः खिन्नः = क्षीणबलः (सन्), शिखरिषु = पर्वतेषु, पदं = चरणं, न्यस्य = स्थापयित्वा, पुनर्बललाभार्थं, क्वचिद् विश्रम्य, क्षीणः क्षीणः = कृशकायः (सन्), स्रोतसां = नदीनां, परिलघु = सुपाच्यं, पयः= जलम्, उपभुज्य = पीत्वा, गन्तासि = गमिष्यसि।

(ख) भावार्थः – हे मेघ! पूर्वं तावत् अलकापुरीं प्रति प्रस्थानकाले मत्तः स्वयात्रानुकूलं मार्गमाकर्ण्य तत्परं श्रवणसुखदं कर्णप्रियं सन्देशं मे आकर्णयिष्यसि। यस्मिन् मार्गे श्रान्तः (जलवर्षणानन्तरं) सन् भवान् पर्वतशृङ्गेषु चरणं स्थापयित्वा अर्थात् किञ्चिद् विश्रम्य, जलन्यूनतया क्षीणः क्षीण अर्थात् अतिकृशकायः सन् मार्गस्थनदीनां सुपाच्यं जलं पीत्वा अग्रे गमिष्यसि।

छन्दः – मन्दाक्रान्तावृत्तमस्ति। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः - अस्मिन् श्लोके उत्तरार्द्धे कार्येण मेघे सामान्यपथिकस्य व्यवहार समारोपणात् समासोक्तिरलङ्कारः।

विशेषांशः – तावच्छृणु – तावत्+शृणु – श्चुत्वसन्धिः।
'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च' इत्यमरः।

श्लोकः १४

प्रसङ्गः - अत्र कविताकामिनीविलासः महाकविस्तत्रभवान् कालिदासः यक्षमुखात् अलकापुरीं गन्तुम् उत्तरमुखः (सन्) उत्पतनार्थं निर्दिशति।

अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किंस्विदित्युन्मुखीभि-
र्दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः।
स्थानादस्मात्सरस निचुलादुत्पतोदङ्मुखः खं
दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान्॥ १४॥

अन्वयः – पवनः अद्रेः शृङ्गं हरति किंस्वित्? इति उन्मुखीभिः मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः चकितचकितं दृष्टोत्साहः (सन्) सरसनिचुलात् अस्मात् स्थानात् पथि दिङ्नागानां स्थूलहस्तावलेपान् परिहरन् उदङ्मुखः (सन्) खम् उत्पत।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - हे मेघ!, पवन: (वायु:), अद्रे: = पर्वतस्य, चित्रकूटस्य, शृङ्गं = शिखरं, हरति = नयति, किंस्वित्? = किम्? इति = इत्थम् आशङ्कयेति शेष:, उन्मुखीभि: = उन्नतमुखीभि:, मुग्धसिद्धाङ्गनाभि: = मूढाभि: सुन्दरीभिश्च, देवयोनिविशेषवनिताभि:, चकितचकितं = चकितप्रकारं यथा तथा, दृष्टोत्साह: = अवलोकितोद्योग:, सन् त्वं, सरसनिचुलात् = आर्द्रास्थलवेतसा यस्मिंस्तत्, अस्मात् = एतस्मात् रामगिर्याश्रमात्, पथि = अध्वनि, (आकाशमार्गे), दिङ्नागानां = दिग्गजानां, स्थूलहस्तावलेपान् = पीवरहस्ताक्षेपान्, परिहरन् = परित्यजन्, उदङ्मुख: = उत्तरदिगभिमुख:, (सन्), खं = आकाशम्, उत्पत = उद्गच्छ।

(ख) भावार्थ: - यक्ष: कथयति यत् आकाशमार्गेण तीव्रगत्या गच्छन्तं भवन्तमवलोक्य मुग्धसिद्धाङ्गना: आश्चर्यातिशयाद् त्वामवलोकयिष्यन्ति यत् किं वायु: पर्वतस्य शृङ्गमेव नीत्वा गच्छति। दिङ्नागानां प्रहारान् दूरीकुर्वन् उत्तरदिगभिमुख: सन् त्वम् आकाशमुद्गच्छ।

छन्द: - श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ता छन्द:। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कार: - अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कार: वर्तते।

विशेषांश: - दृष्टोत्साह: - दृष्ट+उत्साह: (गुणसन्धि:)। उन्मुखीभि: - उद्गतानि मुखानि यासां ता उन्मुख्य: ताभि: (बहुव्रीहिसमास:)। हरति - हृ+तिप् (लट्)।

विद्याधराप्सरो यक्ष इत्यमर:।

श्लोक: १५

प्रसङ्ग: - श्लोकेऽस्मिन् कविकुलाऽलङ्कारभूतो महाकविस्तत्रभवान् कालिदास: यक्षमुखादेव प्रस्थानकालिकस्य मेघस्य आकाशे दर्शनीयतां प्रस्तौति -

रत्नच्छायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यमेतत्पुरस्ता-
द्वल्मीकाग्रात् प्रभवति धनु:खण्डमाखण्डलस्य।
येन श्यामं वपुरतितरां कान्तिमापत्स्यते ते
बर्हेणैव स्फुरितरुचिना गोपवेषस्य विष्णो:॥१५॥

अन्वय:- रत्नच्छायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यम् आखण्डलस्य एतत् धनु:खण्डं पुरस्तात् वल्मीकाग्रात् प्रभवति। येन ते श्यामं वपु: स्फुरितरुचिना बर्हेण गोपवेषस्य विष्णो: (श्यामं वपु:) इव अतितरां कान्तिम् आपत्स्यते।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - (हे मेघ!) रत्नच्छायाव्यतिकर: = पद्मरागादिमणिप्रभासम्मिश्रणम्, इव = यथा, प्रेक्ष्यं = अवलोकनीयम्, आखण्डलस्य = इन्द्रस्य, एतत् = पुरोदृश्यमानं, वल्मीकाग्रात् = वामलू विवरात्, प्रभवति = प्रादुर्भवति येन = धनु:खण्डेन, ते = तव, श्यामं = श्यामवर्णं, वपु: = शरीरं, स्फुरितरुचिना = उज्ज्वलच्छविना, बर्हेण = पिच्छेन, गोपवेषस्य = गोपालवेषधारिण:, विष्णो: = हरे: कृष्णस्येत्यर्थ:, इव = यथा, अतितराम् = अत्यन्तां, कान्तिं = द्युतिम्, आपत्स्यते = प्राप्स्यते।

(ख) भावार्थ: - (हे मेघ!) पद्मरागादिमणीप्रभासम्मिश्रणमिव दर्शनीयमिन्द्रस्य धनु: पुरतो वामलूरविवरादाविर्भवति, येन श्यामवर्णं ते शरीरं गोपवेषधारिण: कृष्णस्य इव सातिशयं शोभां प्राप्स्यते।

छन्द: - अत्र मन्दाक्रान्तावृत्तमस्ति। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कार: - अत्र प्रथमचतुर्थचरणयो: द्वे श्रौत्युपमे।

विशेषांश: -बर्हेणेव - बर्हेण+इव (गुणसन्धि:)।

धनु: खण्डम् - धनुष: खण्डम् (ष०तत्पुरुष समास:)।

'छाया सूर्यप्रिया कान्ति:' इत्यमर:।

श्लोकः १६

प्रसङ्गः - अत्र कविताकामिनीविलासः महाकविकालिदासः यक्षमुखात् निर्दिशति यत् सर्वमपि कृषिफलं मेघाधीनं वर्तते, अतः शीघ्रमेव तेन उत्तरदिशि गन्तव्यं -

त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति भ्रूविलासानभिज्ञैः
प्रीतिस्निग्धैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः।
सद्यः सीरोत्कषण सुरभि क्षेत्रमारुह्य मालं
किञ्चित्पश्चाद् व्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण॥ १६ ॥

अन्वयः- कृषिफलं त्वयि आयत्तम् इति प्रीतिस्निग्धैः भ्रूविलासानभिज्ञैः जनपदवधूलोचनैः, पीयमानः मालं क्षेत्रं सद्यः सीरोत्कर्षणसुरभिः (यथा स्यात्तथा) आरुह्य किञ्चित् पश्चात् लघुगतिः (सन्) भूयः उत्तरेण एव व्रज।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - (हे मेघ!) कृषिफलं = हलकर्मणः फलं सस्यमित्यर्थः, त्वयि = मेघे, आयत्तम् = अधीनम्, इति = अस्मात् कारणात्, प्रीतिस्निग्धैः = अकृत्रिमप्रेमार्द्रैः, भ्रूविलासानभिज्ञैः = भ्रूविकारानभिज्ञैः, जनपदवधूलोचनैः = जनपदे वध्वः जनपदवध्वः तासां लोचनानि जनपदवधूलोचनानि, तैः (ष०त०) पीयमानः = सादरमवलोक्यमानः (सन्), मालं = मालनामकम्, उन्नतं, क्षेत्रं = प्रदेशं, सद्यः = तत्कालमेव, सीरोत्कषणसुरभिः = हलप्रवहणोत्पन्नसुगन्धिः, (यथा स्यात्तथा), आरुह्य = आरोहणं कृत्वा, तत्र वृष्टिं विधायेति भावः, किञ्चित् = स्वल्पं, पश्चात् = पश्चिमदिशि, व्रज = गच्छ, भूयः = पुनः, लघुगतिः (वृष्टिकारणात्), द्रुतगामी सन्, उत्तरेण = उत्तरमार्गेणैव, व्रज = गच्छ, याहि।

(ख) भावार्थः - हे मेघ! कृषिकर्मपरिणामस्वरूपं सस्यं तवाधीनमस्ति अस्मात् कारणात् प्रेमार्द्रैः भ्रूविलासानभिज्ञैः ग्राम्यकृषकवधूभिः वीक्ष्यमाणः सन्, त्वं तत्कालमेव हलोत्कषणजातसुरभि मालाख्यमुन्नतक्षेत्रं वृष्ट्या सनाथीकृत्य किञ्चित् कालानन्तरं द्रुतगत्या पुनरुत्तरेणैव मार्गेण गच्छ।

छन्दः - अत्र मन्दाक्रान्ता वृत्तमस्ति। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः - श्लोकेऽस्मिन् स्वभावोक्तिरलङ्कारः।

विशेषांशः - त्वय्यायत्तम् - त्वयि+आयत्तम् - यण्सन्धिः।

लघुगतिः - लघ्वी गतिः यस्य सः (बहुव्रीहिसमासः)।

'अधीनो निम्न आयत्तः' इत्यमरः।

श्लोकः १७

प्रसङ्गः - श्लोकेऽस्मिन् महाकविस्तत्रभवान् कालिदासः यक्षमुखात् आम्रकूटगिरेः परिचयं प्रस्तौति -

त्वामासारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्ध्ना
वक्ष्यत्यध्वश्रमपरिगतं सानुमानाम्रकूटः।
न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय
प्राप्ते मित्रे भवति विमुख किं पुनर्यस्तथोच्चैः॥१७॥

अन्वयः- आम्रकूटः सानुमान् आसारप्रशमितवनोपप्लवम् अध्वश्रमपरिगतं त्वां साधु मूर्ध्ना वक्ष्यति। क्षुद्रः अपि संश्रयाय मित्रे प्राप्ते (सति) प्रथमसुकृतापेक्षया विमुखः न भवति। यः तथा उच्चैः (सः) किं पुनः।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - (हे मेघ) आम्रकूटः = आम्रकूटाख्यः, सानुमान् = पर्वतः, आसारप्रशमितवनोपप्लवम् = आसारेण धारासंपातेन, प्रशमितो विनाशितो वनोपप्लवं दावाग्निः (कृतोपकारकम्),

अध्वश्रमपरिगतं = मार्गपरिक्लान्तं, त्वां = भवन्तं मेघमिति भाव:, साधु = समीचीनं यथा स्यात्तथा, मूर्ध्ना = मस्तकेन, शिखरेणत्यर्थ:, वक्ष्यति = धारयिष्यति। तथाहि, क्षुद्रोऽपि = कृपणोऽपि, सामान्योऽपि जन इति भाव:, संश्रयाय = संश्रयणाय, मित्रे = सुहृदि, प्राप्ते = आगते (सति), प्रथमसुकृतापेक्षया = पूर्वोपकारपर्यालोचनया, विमुख: = पराङ्मुख:, न = नहि, भवति = जायते, य: = जन:, तथा = तेन प्रकारेण, उच्चै: = उन्नत:, श्रेष्ठ: स: आम्रकूट:, किं पुन: = किं मुहु:, विमुखो न भविष्यति अपितु सादरं वक्ष्यत्येव।

(ख) भावार्थ: - हे मेघ! आम्रकूटपर्वत: धारावृष्ट्या विनाशितवनाग्निं, मार्गायासपरिपूर्णं त्वां सादरं शिरसा धारयिष्यति, यत: अधमोऽपि जन: पूर्वकृतोपकारवशाद् पराङ्मुखो न भवति, यस्तादृश: उन्नत: श्रेष्ठ: आम्रकूटाख्य: गिरि: कदापि विमुखो भवितुं न शक्नोतीत्यर्थ:।

छन्द: - अत्र मन्दाक्रान्ता छन्द:। लक्षणं तु पूर्ववदेव।

अलङ्कार: - अत्र पूर्वार्द्धगतार्थस्य उत्तरार्द्धेन समर्थनात् अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कार:।

विशेषांश: - वक्ष्यत्ध्वश्रमपरिगतं - वक्ष्यति + अध्वश्रमपरिगतम् - यण् सन्धि:।

आम्रकूट: - आम्रकूट: - आम्रा: कूटेषु यस्य स: (व्यधिकरण बहुव्रीहिसमास:)।

प्रशमित: - प्र+शम्+क्त+णिच्।

'आम्रश्चूतो रसालोऽसौ' इत्यमर:।

'धारासम्पात् आसार:' इत्यमर:।

श्लोक: १८

प्रसङ्ग: - श्लोकेऽस्मिन् महाकविस्तत्रभवान् कालिदास: आम्रकूटं मेघे प्राप्ते सति तस्य अपूर्वा काचित् शोभा सम्पत्स्यते इति कल्पयते -

छन्नोपान्त: परिणतफलद्योतिभि: काननाऽम्रै-
स्त्वय्यारूढे शिखरमचल: स्निग्धवेणीसवर्णे।
नूनं यास्यत्यमरमिथुनप्रेक्षणीयामवस्थां
मध्ये श्याम: स्तन इव भुव: शेषविस्तारपाण्डु:॥१८॥

अन्वय:- हे मेघ! परिणतफलद्योतिभि: काननाऽम्रै: छन्नोपान्त: अचल: स्निग्धवेणीसवर्णे त्वयि शिखरम् आरूढे (सति) मध्ये श्याम: शेषविस्तारपाण्डु: भुव: स्तन इव अमरमिथुनप्रेक्षणीयाम् अवस्थां नूनं यास्यति।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि -(हे मेघ!) परिणतफलद्योतिभि: = परिपक्वफलशोभिभि:, काननाम्रै: = वनरसालै:, छन्नोपान्त: = आवृत्तपार्श्व:, अचल: = आम्रकूटपर्वत:, स्निग्धवेणीसवर्णे = मसृणकेशबन्धतुल्यवर्णे श्यामवर्ण इत्यर्थ:, त्वयि = भवति मेघे, शिखरं = श‍ृङ्गम्, आरूढे = आरोहणे कृते (सति), मध्ये = अन्तरे, श्याम: = श्यामवर्ण:, शेषविस्तारपाण्डु: = मध्यादन्यत्र विस्तारे परित:, पाण्डुर्हरिण:, भुव: = पृथिव्या:, स्तन = पयोधर, इव = यथा, अमरमिथुनप्रेक्षणीयां = देवयुगलदर्शनीयाम्, अवस्थां = दशां, यास्यति = प्राप्स्यति। यथा परिश्रान्त: कश्चित्कामी कामिनीनां कुचकलशे विश्रान्त: सन् स्वपिति तद्वत् भवानपि भुवो (नायिकाया:) स्तन इव ध्वनि:।

(ख) भावार्थ: - हे मेघ! परिपक्वफलशोभिभि: वनरसालवृक्षै: आवृत्तपार्श्व-आम्रकूटपर्वत: कृष्णवर्णे त्वयि श‍ृङ्गमारूढे सति मध्ये श्यामोऽन्यत्र परित: पाण्डुर: पृथिव्या: स्तन इव देवयुगलै: दर्शनीयो भविष्यतीति।

छन्द: - अत्र मन्दाक्रान्ताछन्द: वर्तते। तल्लक्षणं तु पूर्ववदेव।

अलङ्कार: - श्लोकेऽस्मिन् उत्प्रेक्षालङ्कार:। स्निग्धवेणीसवर्णे इत्यत्र आर्थी - उपमालङ्कार:।

श्लोकः १९

प्रसङ्गः – श्लोकेऽस्मिन् महाकविस्तत्रभवान् कालिदासः यक्षमुखात् आम्रकूटानन्तरं विन्ध्याचलचरणे प्रसृतां रेवाख्यां नदीं वर्णयति –

स्थित्वा तस्मिन् वनचरवधूभुक्तकुञ्जे मुहूर्तं
तोयोत्सर्गद्रुततरगतिस्तत्परं वर्त्म तीर्णः।
रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णां
भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमङ्गे गजस्य॥ १९॥

अन्वयः- (हे मेघ!) वनचरवधूभुक्तकुञ्जे तस्मिन् मुहूर्तं स्थित्वा तोयोत्सर्गद्रुततरगतिः(सन्) तत्परं वर्त्म तीर्णः (त्वम्) उपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णां रेवां गजस्य अङ्गे भक्तिच्छेदैः विरचितां भूतिम् इव द्रक्ष्यसि।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - (हे मेघ!) वनचरवधूभुक्तकुञ्जे = किरातवनितोपभुक्तलतागृहे, तस्मिन् = आम्रकूटे पर्वते, मुहूर्तम् = अल्पकालं, स्थित्वा = विश्रम्य, तोयोत्सर्गद्रुततरगतिः (सन्) = जलवृष्ट्यातिशीघ्रगामी (सन्), तत्परं = तस्मात् आम्रकूटात् परम् अनन्तरं, वर्त्म = मार्गं, तीर्णः (सन्) = अतिक्रान्तः, (सन्) उपलविषमैः = पाषाणैः निम्नोन्नते, विन्ध्यपादे = विन्ध्याचलचरणे, प्रत्यन्तपर्वते, विशीर्णां = समन्ततो विस्तृतां, रेवां = रेवाख्यां नदीं, नर्मदां, गजस्य = हस्तिनः, अङ्गे = शरीरे, भक्तिच्छेदैः = रेखाभङ्गिभिः, रचनाविशेषरेखाप्रभाभिः वा, विरचितां = निर्मितां, भूतिं = शृङ्गारम्, इव = यथा, द्रक्ष्यसि = अवलोकयिष्यसि।

(ख) भावार्थः – हे मेघ! किरातवनितोपभुक्तलतागृहे तस्मिनाम्रकूटपर्वते क्षणं विश्रम्य, जलवृष्टिकारणाद् द्रुततरगामी सन् आम्रकूटानन्तरं मार्गमतिक्रम्य, प्रस्तरैः निम्नोन्नते विन्ध्याचलचरणे समन्ततो विस्तृतां रेवाख्यां नदीं गजस्य शरीरे रेखाभङ्गिभिः निर्मितां सज्जामिव अवलोकयिष्यसि। इयमपि ते दृष्टिविनोदकारिणी भविष्यतीति तात्पर्यम्।

छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ता छन्दः। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः – अत्र रेवाविन्ध्ययोर्मध्ये लिङ्गकार्ययोः साम्यात् नायिकानायकयोश्च व्यवहारसमारोपणात् समासोक्तिः श्रौत्युपमा चालङ्कारः, तयोरङ्गाङ्गिभावात् सङ्करालङ्कारोऽत्र।

विशेषांशः – द्रक्ष्यस्युपलविषमे – द्रक्ष्यसि+उपलविषमे (यण् सन्धिः)

तत्परम् – तस्मात् परं तत् (पञ्चमी तत्पुरुष-समासः)

'मुहूर्तमल्पकाले स्याद् घटिका द्वितयेऽपि च' इति शब्दार्णवः।

'रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका' इत्यमरः।

श्लोकः २०

प्रसङ्गः – श्लोकेऽस्मिन् महाकविकालिदासः यक्षमुखात् मेघं रेवानद्याः तिक्तजलपानेन पूर्णत्त्वमाप्तुं निर्दिशति–

तस्यास्तिक्तैर्वनगजमदैर्वासितं वान्तवृष्टि-
र्जम्बूकुञ्जप्रतिहतरयं तोयमादाय गच्छेः।
अन्तःसारं घन! तुलयितुं नानिलः शक्ष्यति त्वां
रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय॥ २०॥

अन्वयः- हे घन! वान्तवृष्टिः तिक्तैः वनगजमदैः वासितं जम्बूकुञ्जप्रतिहतरयं तस्याः तोयम् आदाय गच्छेः।

अन्त:सारं त्वाम् अनिल: तुलयितुं न शक्ष्यति, हि रिक्त: सर्व: लघु: भवति, पूर्णता गौरवाय (भवति)।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - हे घन = हे मेघ!, वान्तवृष्टि: = उद्‌गीर्णवर्ष:, (कृतवर्ष:) सन्, तिक्तै: = सुगन्धिभिस्तिक्तरसवद्भिश्च, वनगजमदै: = आरण्यकहस्तिदानजलै:, वासितं = सुगन्धितं, जम्बूकुञ्जप्रतिहतरयं = जम्बूवृक्षसमूहै अवरुद्धवेगं, तस्या: = नर्मदाया:, तोयं = जलम्, आदाय = गृहीत्वा, गच्छे: = व्रज। अन्त:सारम् = अन्तर्बलं (अन्तर्जलै: बलवन्त:), त्वां = मेघम्, अनिल: = आकाशवायु:, तुलयितुं = कम्पयितुं (इतस्तत: चालयितुं), न शक्ष्यति = नहि समर्थो भविष्यति, हि = यत:, रिक्त: = अन्त:सारशून्य:, सर्व: = सकल:, लघु = लाघवयुक्त:, प्रकम्पनीय: भवतीत्यर्थ:, भवति = वर्तते, पूर्णता = सारवत्ता, गौरवाय = गुरुत्वाय, अप्रकम्प्यत्वायेतिभाव: (भवति = जायते)।

(ख) भावार्थ: - हे मेघ! त्वं तत्र जल वृष्टिं विधाय सुगन्धिभिरारण्यकगजानां दानजलै: सुवासितं जम्बूकुञ्जप्रतिबद्धवेगं नर्मदानद्या: जलं गृहीत्वा गच्छ। एवमन्त:सारं त्वामाकाशवायु: कम्पयितुमितस्तत: भ्रामयितुं वा समर्थो न भविष्यति, यत: सर्वोऽपि लघुर्भवति अन्त: सार शून्य:, किन्तु पूर्णता गरिम्णे गौरवाय वा भवति।

छन्द: - श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ता छन्द:। तल्लक्षणं तु पूर्ववदेव।

अलङ्कार: - श्लोकेऽस्मिन् तृतीयपादगतविशेषार्थस्य चतुर्थपादगत सामान्यार्थेन समर्थनादर्थान्तरन्यासालङ्कार:।

विशेषांश: - नानिल: - न + अनिल: - दीर्घ सन्धि:।

वान्तवृष्टि:- वान्त: वृष्टि: येन स: (बहुव्रीहिसमास:)।

वृष्टि: - वृष्+क्तिन्+सु।

'सारो बले स्थिरांशे च' इत्यमर:।

श्लोक: २१

प्रसङ्ग: - श्लोकेऽस्मिन् महाकविकालिदास: यक्षमुखात् कथयति - हे मेघ! पृथिव्या: गन्धं घ्रात्वा हरिणा: त्वां अग्रे मार्गं सूचयिष्यन्ति -

> **नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केसरैरर्धरूढै -**
> **राविर्भूतप्रथममुकुला: कन्दलीश्चानुकच्छम्।**
> **जग्ध्वाऽरण्येष्वधिकसुरभिं गन्धमाघ्राय चोर्व्या:**
> **सारङ्गास्ते जललवमुच: सूचयिष्यन्ति मार्गम्॥ २१॥**

अन्वय:- अर्धरूढै: केसरै: हरितकपिशं नीपं दृष्ट्वा अनुकच्छम् आविर्भूतप्रथममुकुला: कन्दली: च जग्ध्वा अरण्येषु ऊर्व्या: अधिकसुरभिं गन्धं च आघ्राय सारङ्गा: जललवमुच: ते मार्गं सूचयिष्यन्ति।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - (हे मेघ!), अर्धरूढै: = एकदेशोद्‌गतै:, केसरै: = किञ्जलकै:, हरितकपिशं = पालाशकृष्णपीतं, नीपं = स्थलकदम्बपुष्पं, दृष्ट्वा = अवलोक्य, अनुकच्छं = जलप्रायदेशपार्श्वे, आविर्भूतप्रथममुकुला: = प्रथमोत्पन्ना मुकुला यासां ता:, कन्दलीश्च = भूकदली: च, जग्ध्वा = भक्षयित्वा, अरण्येषु = वनेषु, अधिकसुरभिम् = अतिसुगन्धयुक्तम्, ऊर्व्या: = पृथिव्या:, गन्धं = सुगन्धम्, आघ्राय = घ्रात्वा, सारङ्गा: = मृग-हस्ति-भ्रमरा:, जललवमुच: = वारिबिन्दुमोचकस्य, ते = तव, मेघस्य, मार्गं = पन्थानं, सूचयिष्यन्ति = अनुमापयिष्यन्ति।

(ख) भावार्थ: - हे मेघ! अर्धोत्पन्नकैसरे: हरितकृष्णपीतवर्णं हरितकृष्णलोहितवर्णं वा स्थलकदम्बपुष्पमवलोक्य जलप्रायभूभागे प्रकटीकृतकुड्मला: कन्दलीश्च भक्षयित्वा वनेषु पृथिव्या: अतिसुगन्धिगन्धं घ्रात्वा मृग-हस्ति भृङ्गा: वारिबिन्दुमोचकस्य मेघस्य मार्गं सूचयिष्यन्ति।

छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ता छन्दः। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः – अत्र कार्यैर्नीपमुकुलप्रभृतिभिः वृष्टिरुपकारणमनुमीयते, अतोऽनुमानालङ्कारः।

विशेषांशः – चोर्व्याः – च + ऊर्व्याः (गुणसन्धिः)।

सारङ्गाः – साराणि अङ्गानि येषां ते (बहुव्रीहिसमासः)।

'सारङ्गः पशुपक्षिणोः' इत्यमरः।

'पलाशो हरितं हरित्' इत्यमरः।

श्लोकः २२

प्रसङ्गः – श्लोकेऽस्मिन् महाकविस्तत्रभवान् कालिदासः यक्षमुखात् कथयति यत् तव गर्जनेन भीताः कम्पिता सिद्धस्त्रियः सिद्धेभ्यः आलिङ्गनसुखानि प्रदास्यन्ति –

अम्भोबिन्दुग्रहणचतुरांश्चातकान् वीक्षमाणाः
श्रेणीभूताः परिगणनया निर्दिशन्तो बलाकाः।
त्वामासाद्य स्तनितसमये मानयिष्यन्ति सिद्धाः
सोत्कम्पानि प्रियसहचरीसम्भ्रमाऽलिङ्गितानि॥ २२॥

अन्वयः – अम्भोबिन्दुग्रहणचतुरान् चातकान् वीक्षमाणाः श्रेणीभूताः बलाकाः परिगणनया निर्दिशन्तः सिद्धाः स्तनितसमये सोत्कम्पानि प्रियसहचरी संभ्रमाऽलिङ्गितानि आसाद्य त्वां मानयिष्यन्ति।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – (हे मेघ!) अम्भोबिन्दुग्रहणचतुरान् = वृष्टिजलकणस्वीकरणनिपुणान्, चातकान् = सारङ्गान्, वीक्षमाणाः = पश्यन्तः, कौतुहलेनेति भावः, श्रेणीभूताः = बद्धपंक्तिः, बलाकाः = बकपङ्क्तिः, परिगणनया = एक द्वे त्रिस्र इति संख्यानेन, निर्दिशन्तः = हस्तेन दर्शयन्तः, सिद्धाः = देवयोनिविशेषाः, स्तनितसमये = त्वद्गर्जनकाले, स्वसम्भोग काले वा, सोत्कम्पानि = उत्कम्पपूर्वकाणि, प्रियसहचरीसंभ्रमाऽलिङ्गितानि = दयितसहचारिणीत्वराऽश्लेषान्, आसाद्य = प्राप्य, त्वां = भवन्तं, मानयिष्यन्ति = सत्करिष्यन्ति, शतशः धन्यवादं दास्यन्ति इति तात्पर्यम्।

(ख) भावार्थः – हे मेघ! वृष्टिजलकणस्वीकरणनिपुणान् कौतुकान् चातकान् पश्यन्तः बद्धपंक्तीः बिसकण्ठिकाः संख्यानेनाङ्गुलिना निर्दिशन्तः सिद्धास्तत्क्षणमेव तव गर्जनेन उत्कम्पपूर्वकाणि प्रियासहचरीत्वरालिङ्गतानि प्राप्य त्वां सत्करिष्यन्ति।

छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ता छन्दः। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः – अत्र प्रहर्षण अलङ्कारः वर्तते।

विशेषांशः – सोत्कम्पानि – स + उत्कम्पानि (गुणसन्धिः)

अम्भोबिन्दुग्रहणचतुरान् – अम्भसां बिन्दवः (षष्ठी तत्पुरुषसमासः) तेषां ग्रहणम् (ष०त०) तस्मिन् चतुराः (सप्तमी तत्पुरुषसमासः) तान्।

'सारङ्गाः स्तोकश्चातकः समाः' इत्यमरः।

'बलाकाः बकपंक्तिः स्यात्' इत्यमरः।

श्लोकः २३

प्रसङ्गः – श्लोकेऽस्मिन् महाकविकालिदासः यक्षमुखात् मार्गे मयूरैः मेघाय करिष्यमाणं स्वागतं प्रस्तौति –

उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं यियासोः

कालक्षेपं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते।
शुक्लापाङ्गैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्य केकाः
प्रत्युद्यातः कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्येत्॥ २३॥

अन्वयः - हे सखे! मत्प्रियार्थं द्रुतं यियासोः अपि ते ककुभसुरभौ पर्वते-पर्वते कालक्षेपम् उत्पश्यामि। सजलनयनैः शुक्लापाङ्गैः केकाः स्वागतीकृत्य प्रत्युद्यातः भवान् कथमपि आशु गन्तुं व्यवस्येत्।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - हे सखे ! = हे मित्र मेघ!, मत्प्रियार्थं = मद्वल्लभार्थं मदभीष्टसम्पादनार्थं वा, द्रुतं = क्षिप्रं, यियासोः = यातुमिच्छोः, अपि, ते = तव मेघस्येति भावः, ककुभसुरभौ = कुटज कुसुमसुगन्धिनि, पर्वते-पर्वते = अद्रौ-अद्रौ, कालक्षेपं = समययापनम्, उत्पश्यामि = अवलोकयामि, उत्प्रेक्षे इति भावः, कालयापनं त्यजता त्वया शीघ्रमेव गन्तव्यमतो हेतोः प्रार्थयते - सजलनयनैः = सानन्दाश्रुलोचनैः, शुक्लापाङ्गैः = मयूरैः, केकाः = स्ववाणीः, स्वागतीकृत्य = स्वागतवचनीकृत्य, प्रत्युद्यातः = मयूरवाणी कृतातिथ्यः (सन्), भवान् = मेघः, कथमपि = येन केनापि प्रकारेण, आशु = द्रुततरं, गन्तुं = यातुं, व्यवस्येत् = चेष्टेत, प्रयतेत्।

(ख) भावार्थः - हे मित्र मेघ! मत्प्रियासमीपं द्रुतं गन्तुमिच्छोरपि तव कुटजकुसुमसुगन्धिनि अद्रौ-अद्रौ समयविलम्बमुत्पश्यामि, शिखण्डिनः स्वकेकाभिः स्वागतीकृत्य भवन्तं प्रत्युद्गमिष्यन्ति, तथानि केनापि प्रकारेण शीघ्रं गमनायोद्योगं कुर्यात्।

छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ताः छन्दः। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः - श्लोकेऽस्मिन् केकायामारोपितस्य स्वागतवचनस्य प्रस्तुते प्रत्युद्गमने उपयोगत्वात्परिणामोऽलङ्कारः।

विशेषांशः - शुक्लापाङ्गैः - शुक्ल+अपाङ्गैः (दीर्घसन्धिः)

कालक्षेपम् - कालस्य क्षेपः तम् (षष्ठी तत्पुरुषसमासः)।

प्रत्युद्यातः - प्रति+उद्+या+क्त प्रत्ययः।

'केका वाणी मयूरस्य' इत्यमरः।

श्लोकः २४

प्रसङ्गः - श्लोकेऽस्मिन् महाकविकालिदासः यक्षमुखात् कथयति यत् दशार्णदेशं प्राप्ते मेघे तस्य काचित् अपूर्वशोभा स्यात् तथा च हंसयुक्तत्वात् अति धवलितोऽपि स्यादित्युच्यते -

पाण्डुच्छायोपवनवृतयः केतकैः सूचिभिन्नै-
र्नीडारम्भैर्गृहबलिभुजामाकुलग्रामचैत्याः।
त्वय्यासन्ने परिणतफलश्यामजम्बूवनान्ताः
सम्पत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायिहंसा दशार्णाः॥ २४॥

अन्वयः- (हे मेघ!) त्वयि आसन्ने (सति) दशार्णाः सूचिभिन्नैः केतकैः पाण्डुच्छायोपवनवृतयः गृहबलिभुजां नीडारम्भैः आकुलग्रामचैत्याः परिगतफलश्यामजम्बूवनान्ताः कतिपयदिनस्थायिहंसाः सम्पत्स्यन्ते।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - (हे मेघ!) त्वयि = भवति, आसन्ने = सन्निकृष्टे (सति), दशार्णाः = दशार्णनामका देशाः, सूचिभिन्नैः = मुकुलाग्रविकसितैः, केतकैः = केतकीपुष्पैः, पाण्डुच्छायोपवनवृतयः = हरितवर्णोद्यान- कण्टकशाखावरणाः, गृहबलिभुजां = काकादिग्रामपक्षिणां, नीडारम्भैः = कुलायनिर्माणैः, आकुलग्रामचैत्याः = व्याप्तग्राममन्दिराः, परिणतफलश्यामजम्बूवनान्ताः = परिपक्वफलश्यामलजम्बूवृक्षसमूहैः,

रमणीयाः (च) = तथा च, कतिपयदिनस्थायिहंसाः =किञ्चिद्दिवसस्थायिराजहंसाः, सम्पत्स्यन्ते = भविष्यन्ति।

(ख) भावार्थः - हे मेघ! त्वयि समीपवर्तिनि सति दशार्णनामकदेशाः मुकुलाग्रविकसितैः केतकीकुसुमैः हरितोद्यान कण्टकशाखावरणाः गृहबलिभोजिनां काकादिग्रामपक्षिणां कुलायनिर्माणैः सङ्कीर्णग्रामवृक्षाः भविष्यन्ति। तत्रत्य वनप्रान्तप्रदेशाः, परिणतजम्बूफलैः श्यामला भविष्यन्ति, तत्रस्थाः हंसाश्च कतिपयदिवसमेव यावत् स्थास्यन्ति।

छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ता छन्दः। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः - श्लोकेऽस्मिन् स्वभावोक्तिरलङ्कारः।

विशेषांशः - त्वय्यासन्ने - त्वयि+आसन्ने (यण् सन्धिः)।

दशार्णाः - दश ऋणानि येषां ते (बहुव्रीहि-समासः)।

हरितः पाण्डुरः इत्यमरः।

श्लोकः २५

प्रसङ्गः - श्लोकेऽस्मिन् महाकविकालिदासः यक्षमुखात् दशार्णराजधान्यां विदिशानगर्यां वेत्रवत्याः नद्याः वर्णनं प्रस्तौति -

तेषां दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणां राजधानीं
गत्वा सद्यः फलमविकलं कामुकत्वस्य लब्धा।
तीरोपान्तस्तनितसुभगं पास्यसि स्वादु यस्मात्
सभ्रूभङ्गं मुखमिव पयो वेत्रवत्याश्चलोर्मि॥ २५॥

अन्वयः - दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणां तेषां राजधानीं गत्वा सद्यः कामुकत्वस्य अविकलं फलं लब्धा यस्मात् वेत्रवत्याः स्वादु चलोर्मि पयः सभ्रूभङ्गं मुखम् इव तीरोपान्तस्तनितसुभगं पास्यसि।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - (हे मेघ!) दिक्षु = दिशासु, प्रथितविदिशालक्षणां = ख्यातविदिशेति नामधेयां, तेषां = दशार्णानां, राजधानीं = प्रधाननगरीं, गत्वा = सम्प्राप्य, सद्यः = तत्क्षणमेव, कामुकत्वस्य = विलासितायाः, कामुकतायाः, अविकलं = सम्पूर्णं, फलं = प्रयोजनं, लब्धा = लप्स्यते (त्वया), यस्मात् = कारणात्, वेत्रवत्याः = वेत्रवतीनद्याः, स्वादु = मधुरं, चलोर्मि = तरङ्गितं, पयः = जलं, सभ्रूभङ्गं = (दशनपीडया) भ्रूकुटियुतं, मुखमिव = वदनमिव, तीरोपान्तस्तनितसुभगं = तटप्रान्तगर्जितमनोहरं यथा, तथा पास्यसि = पानं करिष्यसि।

(ख) भावार्थः - हे मेघ! सर्वदिक्षु प्रसिद्धविदिशेति नामधेयां दशार्णानां राजधानीं गत्वा तत्क्षणमेव विलासितायाः समग्रं फलं लप्स्यसे। यस्मात् कारणात् मधुरं तरङ्गितं वेत्रवतीनद्याः मृदु तरङ्गयुक्तं च वारि कस्याश्चिन्नायिकायाः कटाक्षयुक्तमधरमिव तटप्रान्ते स्तनितानन्तरं पास्यसि।

छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ताछन्दः। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः - अत्र लिङ्गसाम्यात् नायक - नायिकाव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः।

विशेषांशः - चलोर्मि - चल+उर्मिः (गुणसन्धिः)

राजधानीम् - राज्ञाम् धानी राजधानी ताम् (षष्ठी तत्पुरुष)।

'स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषे रसितादि च' इत्यमरः।

श्लोकः २६

प्रसङ्गः - श्लोकेऽस्मिन् कविताकामिनीविलासो महाकविस्तत्रभवान् कालिदासः यक्षमुखात् वेत्रवती वर्णनं प्रस्तूय इदानीं मार्गस्थितस्य नीचैराख्यपर्वतस्य वर्णनं प्रस्तौति -

नीचैराख्यं गिरिमधिवसेस्तत्र विश्रामहेतो-
स्त्वत्सम्पर्कात् पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः।
यः पण्यस्त्रीपरिमलोद्गारिभिर्नागराणा -
मुद्दामानि प्रथयति शिलावेश्मभिर्यौवनानि॥ २६॥

अन्वयः - (हे मेघ!) तत्र विश्रामहेतोः प्रौढपुष्पैः कदम्बैः त्वत्सम्पर्कात् पुलकितम् इव नीचैराख्यं गिरिम् अधिवसेः, यः पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिः शिलावेश्मभिः नागराणाम् उद्दामानि यौवनानि प्रथयति।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - (हे मेघ!) तत्र = तस्मिन् स्थले, विदिशासमीपे, विश्रामहेतोः = विश्रामार्थं खेदापनयनार्थं वा, प्रौढपुष्पैः = प्रस्फुटितकुसुमैः, कदम्बैः = नीपवृक्षैः, त्वत्सम्पर्कात् = तवसङ्गात्, पुलकितम् इव = सञ्जातपुलकमिव, नीचैराख्यं = नीचैरभिधानं, गिरिं = पर्वतम्, अधिवसेः = अधिवासं कुर्याः, नीचैराख्ये = गिरौ वसेरिति, यः = नीचैरचलः, पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गादिभिः = वैश्यामैथुनोत्पन्नसुगन्धिप्रसारिभिः, शिलावेश्मभिः = कन्दरैः, नागराणां = पौराणाम्, उद्दामानि = उत्कटानि, यौवनानि = तारुण्यानि, प्रथयति = प्रकटयति।

(ख) भावार्थः - हे मेघ! तत्र विदिशायां मार्गपरिश्रमापनोदनार्थं विकसितकुसुमैः कदम्बवृक्षैः तवसम्पर्कात् सञ्जातरोमाञ्चमिव नीचैनमिकं पर्वते वासं कुर्याः, यो नीचैर्गिरिः वेश्यामैथुनोत्पन्नसुगन्धिप्रसारिभिः गुहाभिर्नागरिकाणा-मुत्कटयौवनानि प्रकटीकरोति।

छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ताछन्दः। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः - श्लोकेऽस्मिन् उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः।

विशेषांशः - नीचैराख्यं - नीचैः + आख्यं (विसर्गसन्धिः)।

उद्दामानि - दाम्नः (मर्यादायाः) उद्गतानि (षष्ठी तत्पुरुषसमासः)।

'वारस्त्री गणिका वेश्या पण्यस्त्री रूपजीवनी' इति शब्दार्णवः।

श्लोकः २७

प्रसङ्गः - महाकविकालिदासः अत्र वर्णयति यत् मेघः नीचैः पर्वते विश्रम्य जलकणैः यूथिकाजालानि सिञ्चन् आतपम्लानानि पुष्पावचायिकास्त्रीणां मुखानि छायादायानात् प्रसादयन् अग्रे गमिष्यति -

विश्रान्तः सन् व्रज वननदीतिरजातानि सिञ्च-
न्नुद्यानानां नवजलकणैर्यूथिकाजालकानि।
गण्डस्वेदापनयनरुजाक्लान्तकर्णोत्पलानां
छायादानात् क्षणपरिचितः पुष्पलावीमुखानाम्॥ २७॥

अन्वयः - विश्रान्तः सन् वननदीतीरजातानि उद्यानानां यूथिकाजालकानि नवजलकणैः सिञ्चन् गण्डस्वेदापनयनरुजाक्लान्तकर्णोत्पलानां पुष्पलावीमुखानां छायादानात् क्षणपरिचतः (सन्) व्रज।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - हे मेघ!, विश्रान्तः सन् = तत्र नीचैः पर्वते अपनीताध्वश्रमः सन्, वननदीतीरजातानि = अरण्यसरित्तदोद्भूतानि, उद्यानानां = उपवनानां, यूथिकाजालकानि = मागधीकुसुमकुड्मलानि, नवजलकणैः = नूतनसलिलबिन्दुभिः, सिञ्चन् = आर्द्रीकुर्वन्, गण्डस्वेदापनयनरुजाक्लान्तकर्णोत्पलानां = कपोलघर्मबिन्दूनां दूरीकरणपीडया म्लानकर्णकमलानां, पुष्पलावीमुखानां = पुष्पावचायिकावदनानां, छायादानात् = अनातपवितरणात्, क्षणपरिचितः = किञ्चिद्कालज्ञातः, सन्, व्रज = गच्छ, कामुकदर्शनात्कामिनीनां मुखं प्रसन्नतामादधातीति भावः।

(ख) भावार्थः -हे मेघ! नीचैः पर्वते विरम्य वननदीनां तीरेषु स्वयमेवोत्पन्नानि उपवनानां मागधीपुष्पकलिकाः नूतनजलकणैः सिञ्चन् पुष्पावचयनिका मुखानां गण्डस्वेददूरीकरणेन किञ्चित् कालाय परिचितः सन् अग्रे गच्छ।

छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ता छन्दः। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः - श्लोकेऽस्मिन् स्वभावोक्तिरलङ्कारः।

विशेषांशः - कर्णोत्पलानाम् - कर्ण+उत्पलानाम् (गुणसन्धिः)।

यूथिकाजालकानि - यूथिकानां जालकानि (षष्ठी तत्पुरुषसमासः)।

'अथ मागधी गणिका यूथिका' इत्यमरः।

'छाया सूर्यप्रियाकान्तिः प्रतिबिम्बनमनातपः' इत्यमरः।

अभ्यास-प्रश्नाः

(क) वस्तुनिष्ठप्रश्नाः -

निर्देशः - निम्नाङ्कितप्रश्नेषु उचितविकल्पस्य वर्णाङ्कं कोष्ठके चिनुत -

१. मेघेन पथि स्थूलहस्तावलेपाः परिहरणीयः -

(क) दिङ्नागानां (ख) सिद्धमुनीनां

(ग) सिद्धाङ्गनानां (घ) राजहंसानां ( )

२. गोपवेषस्य कान्तिमापत्स्यते -

(क) यक्षः (ख) कुबेरः

(ग) मेघः (घ) आम्रकूटः ( )

३. अध्वश्रमपरिगतं मेघं सानुमान् साधु मूर्ध्ना वक्ष्यति -

(क) रामगिरिः (ख) आम्रकूटः

(ग) देवगिरिः (घ) नीचैः ( )

४. रिक्तः सर्वो भवति -

(क) लघुः (ख) दीनः

(ग) गुरुः (घ) मध्यमः ( )

५. जललवमुचः मार्गं सूचयिष्यन्ति -

(क) सारङ्गाः (ख) मुकुलाः

(ग) मयूराः (घ) देवाङ्गनाः ( )

६. नागराणामुद्दामानि यौवनानि प्रथयति -

(क) नीचैः (ख) मेघः

(ग) आम्रकूटः (घ) यक्षः

(ख) अतिलघूत्तरात्मकप्रश्नाः –

निर्देशः – निम्नाङ्कितप्रश्नानाम् एकपङ्क्तावेव उत्तराणि लेख्यानि –

१. अद्रेः शृङ्गं कः हरति ?
२. वल्मीकाग्रात् कस्य धनुः खण्डं प्रभवति ?
३. मेघे किम् आयत्तम् ?
४. परिणतफलोभिः काननाम्रैः छन्नोपान्तः कः गिरिः वर्तते ?
५. विन्ध्यपादे का विशीर्णा वर्तते ?
६. दशार्णदेशस्य प्रथितलक्षणा राजधानी का वर्तते ?

(ग) लघूत्तरात्मकप्रश्नाः –

निर्देशः – निम्नाङ्कितप्रश्नानां पञ्चषा पङ्क्तिषु उत्तराणि लेख्यानि –

१. यक्षः मेघं कथं गन्तुं निर्दिशति ?
२. आम्रकूट पर्वतस्य किंविध वैशिष्ट्यं मेघदूते प्रतिपादितम् ?
३. किंविधाः सारङ्गाः मेघस्य मार्गं सूचयिष्यन्ति ?
४. नीचैः पर्वतस्य महत्त्वं प्रतिपादनीयम्।
५. दशार्णदेशे मेघस्य प्रभावात् कानि प्राकृतिकपरिवर्तनानि भविष्यन्ति ?
६. प्राप्ते मित्रे क्षुद्रोऽपि कस्मात् विमुखो न भवति ?

(घ) निबन्धात्मकप्रश्नाः –

निर्देशः – निम्नाङ्कितश्लोकानां सप्रसङ्गं व्याख्या कार्या –

१. रत्नछाया .... विष्णोः ॥
२. छन्नोपान्तः .... शेषविस्तापाण्डुः ॥
३. तस्यास्तिक्तैः .... पूर्णता गौरवाय ॥

निर्देशः – निम्नाङ्कितश्लोकानां भावार्थः संस्कृते लेखनीयः –

१. त्वामासार .... पुनर्यस्तथोच्चैः ॥
२. पाण्डुच्छायोपवन .... हंसा दर्शाणाः ॥
३. नीचैराख्यं गिरिम .... यौवनानि ॥
२. विश्रान्तः सन् .... पुष्पलावीमुखानाम् ॥

निर्देशः – निम्नाङ्कितसूक्तीनां सप्रसङ्गं भावार्थः संस्कृते लेखनीयः–

१. रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय।
२. प्राप्ते मित्रे भवति हि विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः ।

३. उज्जयिनी-नगरी-वर्णनम्

श्लोक: २८

प्रसङ्ग: – मेघं निर्दिशति यक्षमुखात् कालिदास: यत् उत्तरदिशां प्रति गच्छन् भवत: मार्ग: यद्यपि वक्र: तथापि उज्जयिनी अवश्यं गन्तव्यं यतोहि तत्रत्या: ललना: दर्शनीया: –

वक्र: पन्था यदपि भवत: प्रस्थितस्योत्तराशां
सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा स्म भूरुज्जयिन्या: ।
विद्युद्दामस्फुरितचकितैस्तत्र पौराङ्गनानां
लोलापाङ्गैर्यदि न रमसे लोचनैर्वञ्चितोऽसि ॥ २८ ॥

अन्वय: – हे मेघ! उत्तराशां प्रस्थितस्य भवत: पन्था यदपि वक्र: तथापि उज्जयिन्या: सौधोत्सङ्गप्रणयविमुख: मा स्म भू: । तत्र विद्युद्दामस्फुरितचकितै: लोलापाङ्गै: पौराङ्गनानां लोचनै: न रमसे यदि (तर्हि) वञ्चितोऽसि ।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि – उत्तराशाम् = उदीचिदिशं प्रति, प्रस्थितस्य = गच्छत:, भवत: = मेघस्य, पन्था = मार्ग:, यदपि = यद्यपि, वक्र: = कुटिल:, (तथापि), उज्जयिन्या: = अवन्तिकाया:, सौधोत्सङ्गप्रणयविमुख: = प्रासादोर्ध्वप्रान्तपरिचयपराङ्मुख:, मा स्म भू: = न हि भव। तत्र = उज्जयिन्यां, विद्युद्दामस्फुरितचकितै: = तडिल्लतादीप्तिभीतै:, लोलापाङ्गै: = चञ्चलकटाक्षै:, पौराङ्गनानां = नागरिकयोषितां, लोचनै: = नयनै:, न रमसे = न क्रीडसि, यदि = चेत् (त्वम्) वञ्चित: = प्रतारित:, असि = वर्तसे, हतभाग्योऽसीति भाव:, तव जनेर्वैफल्यं स्यादिति भाव: ।

(ख) भावार्थ:- हे मेघ! उत्तरदिशां गन्तुमुद्यतस्य भवत: उज्जयिनीमार्ग: यद्यपि वक्रोऽस्ति, तथापि उज्जयिन्या: प्रसादोर्ध्वभागेषु जायमानात् परिचयात् अनभिज्ञ मा भवतु भवान्। यतोहि तत्रोज्जयिन्यां पुरसुन्दरीणां विद्युल्लतास्फुरणेन चकितै: चञ्चलकटाक्षै: न दृष्टस्तर्हि जीवनवैफल्यमेव भवेत्।

छन्द: – मन्दाक्रान्ता। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कार: – विनोक्ति अलङ्कार: ।

विशेषांश: - **1. सन्धि:** – प्रस्थितस्योत्तराशाम् – प्रस्थितस्य+उत्तराशाम् (गुणसन्धि:)। सौधोत्संग – सौध+उत्संग(गुणसन्धि:)। भूरुज्जयिन्या: – भू:+उज्जयिन्या: (विसर्गसन्धि:) चकितै:+तत्र (विसर्गसन्धि:), पौरांगनानाम् – पौर+अंगनानाम् (दीर्घसन्धि:)। लौलापाङ्गै: – लोल+अपाङ्गै: (दीर्घसन्धि:)। लोचनैर्वञ्चितोऽसि – लोचनै:+वञ्चित:+असि (विसर्ग पूर्वरूपश्च)।

२. समास: – उत्तराशाम् – उत्तरा आशा (कर्मधारय) ताम्। सौधोत्सङ्गप्रणयविमुख: – सौधानाम् उत्सङ्गा (षष्ठी तत्पुरुष) तेषु प्रणय: (सप्तमी तत्पुरुष) तस्मात् विमुख: (पंचमी तत्पुरुष:)। विद्युद्दामस्फुरितचकितै: – विद्युद्दाम्न: स्फुरितानि (षष्ठी तत्पुरुष) विद्युद्दामस्फुरितै: चकितानि तै: (तृतीया तत्पुरुष:)। लोलापाङ्गै: – लोला:

अपाङ्गा: येषां तै:(बहुव्रीहि:)।

कोष: – ''सौधौऽस्त्री राजसदनं प्रासादो दावभूभुजाम्'' इत्यमर:। अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्यन्नेत्रान्ते तिलकेऽपि च इत्यमर:। तडित्सौदामिनी विद्युच्चञ्चला चपला अपि इत्यमर:।

श्लोक: २९

प्रसङ्ग: – मेघस्य उज्जयिनीगमनावसरे निर्विन्ध्याया औत्सुक्यमवलोक्य तस्या: रसास्वादयितुं प्रार्थ्यते यक्षमुखात् कविताकामिनी विलासो महाकविकालिदास:।

वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणाया:
संसर्पन्त्या: स्खलितसुभगं दर्शितावर्तनाभे:
निर्विन्ध्याया: पथि भव रसाऽभ्यन्तर: सन्निपत्य
स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु॥ २९॥

अन्वय: – वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणाया: स्खलितसुभगं संसर्पन्त्या: दर्शितावर्तनाभे: निर्विन्ध्याया: पथि सन्निपत्य रसाभ्यन्तर: भव, हि स्त्रीणां प्रियेषु विभ्रम: आद्यं प्रणयवचनम्।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – हे मेघ! वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणाया: = तरङ्गचलनमुखरपक्षि-पङ्क्तिमेखलाया:, संसर्पन्त्या: = प्रवहन्त्या:, स्खलितसुभगं = स्खलनसुन्दरं, दर्शितावर्तनाभे: = प्रकटितजल-भ्रमरूपिनाभे:, निर्विन्ध्याया: = नद्या:, पथि = मार्गे, सन्निपत्य = संगत्य, रसाभ्यन्तर: = जलाभ्यन्तर:, भव = स्या:, हि = यत:, स्त्रीणां = रमणीनां, प्रियेषु = प्रियतमेषु, विभ्रम: = विलास:, आद्यं = प्रथमं, प्रणयवचनं = प्रेमवाक्यं प्रार्थनावाक्यं वा भवति।

(ख) भावार्थ: – यक्ष: मेघं वदति यत् तरङ्गसञ्चलनेनमुखरितानां खगानां माला मेखलारूपेण धारयति निर्विन्ध्यानदी। मन्दं मन्दं प्रवहमाणातस्या: जलावर्तनाभिरपि दर्शनीया। निर्विन्ध्यानद्या: अन्त: प्रविश्य तद्रसास्वादं विधेहि यतोहि कामिनीनां प्रियेषु विलासप्रदर्शनमेव प्रथमं प्रार्थना वाक्यं भवति।

छन्द: – मन्दाक्रान्ता। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कार: – १. श्लेष:, २. अर्थान्तरन्यास:।

विशेषांश: – दर्शितावर्तनाभे: – दर्शिता+आवर्तनाभे: (दीर्घ०), रसाभ्यन्तर: – रस+अभ्यन्तर: (दीर्घ), सन्निपत्य – सम्+निपत्य (हल्सन्धि)।

वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणाया: – वीचीनां क्षोभ: वीचिक्षोभ: (ष०तत्पु०) वीचिक्षोभेण स्तनिता: वीचिक्षोभस्तनिता: (तृ०तत्पु०) वीचिक्षोभस्तनिता: विहगा: तेषां श्रेणी वीचीक्षोभस्तनितविहगश्रेणि: एव काञ्चीगुण: यस्या: सा तस्या (बहु०)। स्खलितसुभगं – स्खलितेन सुभगं (तृ०तत्पु०)। दर्शितावर्तनाभे: – दर्शित: आर्वत एव नाभि: यया तस्या: (बहु०)। प्रणयवचनम् – प्रणयस्य वचनम् (ष०तत्पु०)।

कोष: – 'स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा' इत्यमर:। 'शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रस:' इत्यमर:। 'स्त्रियां वीचिरथोर्मिषु इत्यमर:।

श्लोक: ३०

प्रसङ्ग: – मेघ: निर्विन्ध्याया: विरहजन्यं कृशतां पाण्डुतां च तां सङ्गत्य हरेत् इति निवेदयति यक्षमुखात् कालिदास: –

वेणीभूतप्रतनुसलिलाऽसावतीतस्य सिन्धुः
पाण्डुच्छाया तटरुहतरुभ्रंशिभिर्जीर्णपर्णैः।
सौभाग्यं ते सुभग! विरहाऽवस्थया व्यञ्जयन्ति
कार्श्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः ॥ ३० ॥

अन्वयः- वेणीभूतप्रतनुसलिला तटरुहतरुभ्रंशिभिः जीर्णपर्णैः पाण्डुच्छाया असौ सिन्धुः विरहाऽवस्थया अतीतस्य ते सौभाग्यं व्यञ्जयन्ती येन विधिना कार्श्यं त्यजति हे सुभग ! स (विधिः) त्वया एव उपपाद्यः ।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - वेणीभूतप्रतनुसलिला = वेण्याकारस्वल्पजला, तटरुहतरुभ्रंशिभिः = तीरोत्पन्नवृक्षपातिभिः, जीर्णपर्णैः = शुष्कदलैः, पाण्डुच्छाया = पीतवर्णा, असौ = एषा, सिन्धुः = नदी, विरहाऽवस्थया = विप्रलम्भदशया, अतीतस्य = प्रोषितस्य, ते = तव, मेघस्य, सौभाग्यं = सुभगत्वं, व्यञ्जयन्ती = प्रकटयन्ती, येन विधिना = यादृशेन व्यवहारेण, कार्श्यं = विरहजन्यं कृशतां, त्यजति = मुञ्चति, सः = तादृशः, विधिः = वृत्तिः, त्वया = मेघेन, एव = निश्चयेन, उपपाद्यः = करणीयः ।

(ख) भावार्थः - वेणीसदृशस्तोकजलवती निर्विन्ध्यानदी तटोत्पन्नविटपेभ्यः पतितैः जीर्णपर्णैः पीतवर्णा भूत्वा विरहजन्यकृशतया दूरदेशं गतस्य तव सौभाग्यं प्रकाशयति। सा यादृशेन तव कार्येण विरहजन्यकृशतां त्यजेत् तत् कार्यं वृष्टिरूपं सम्भोगरूपं वा त्वयैव करणीयम्।

छन्दः - मन्दाक्रान्ता। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः - समासोक्तिः।

विशेषांशः - वेणीभूतप्रतनुसलिलासावतीतस्य - वेणीभूतप्रतनुसलिल+असौ (दीर्घसन्धिः)+अतीतस्य (अयादि), पाण्डुच्छाया - पाण्डु+छाया (हल्सन्धिः), विरहावस्थया - विरह+अवस्थया (दीर्घ०) त्वयैवोपपाद्य - त्वया+एव (वृद्धि)+उपपाद्य (गुणसन्धिः)।

वेणीभूतप्रतनुसलिला - वेणीभूतम् प्रतनु सलिलं यस्या सा (बहुव्रीहि)। पाण्डुच्छाया: - पाण्डुः छाया यस्या सा (बहुव्रीहि)। तटरुहस्तरुभ्रंशिभिः - तटयोः रुहाः तटरुहाः (स०तत्पु०) तटरुहाश्च ते तरवः (कर्मधा०) तेभ्यः भ्रंशयन्तीति (उपपद तत्पु०) तैः, जीर्णपर्णैः - जीर्णानि पर्णानि तैः (कर्मधारय)।

'वेणी प्रवेणी' इत्यमरः।

श्लोकः ३१

प्रसङ्गः - अवन्तिप्रदेशं प्राप्य शोभायुतां विशालाम् उज्जयिनीम् अवश्यं गच्छेतिति कथयति यक्षः मेघं।

प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान्
पूर्वोद्दिष्टामुपसर पुरीं श्रीविशालां विशालाम्।
स्वल्पीभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां
शेषैः पुण्यैर्हृतमिव दिवः कान्तिमत् खण्डमेकम्॥ ३१ ॥

अन्वयः - उदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान् अवन्तीन् प्राप्य सुचरितफले स्वल्पीभूते गां गतानां स्वर्गिणां शेषैः पुण्यैः हृतं कान्तिमत् एकं दिवः खण्डम् इव पूर्वोद्दिष्टां श्रीविशालां विशालां पुरीम् उपसर।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - उदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान् = वत्सराजोपाख्यानविज्ञजनपदवृद्धान्, अवन्तीन् = मालवजनपदान्, प्राप्य = सम्प्राप्य, सुचरितफले = सुकर्मफले, स्वल्पीभूते = अल्पावशिष्टे, गां = पृथिवीं, गतानां = प्राप्तानां, स्वर्गिणां = स्वर्गवासिनां, शेषैः = भुक्तवशिष्टैः, पुण्यैः = सुकृतैः, हृतम् = आनीतं, दिवः = स्वर्गस्य,

कान्तिमत् = उज्ज्वलम्, एकम् = अन्यतमं, खण्डमिव = शकलम् इव, पूर्वोद्दिष्टां = पूर्वोक्तां, श्रीविशालां = शोभायुक्तां विशालाम्, उज्जयिनीं, पुरीं = नगरीम्, उपसर = व्रज।

(ख) भावार्थः- हे मेघ! यत्र ग्रामवृद्धाः उदयनकथाविषयविज्ञाः सन्ति, तान् मालवजनपदानासाद्य, पुण्यफले क्षीणे सति पृथ्वीलोकं समागतानां स्वर्गवासिनाम् अवशिष्टैः पुण्यफलैरानीतं स्वर्गस्यैकभव्यं खण्डमिव सम्पत्तिशोभापरिपूर्णां पूर्वोक्तां नगरीं गच्छ।

छन्दः – मन्दाक्रान्ता। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः – उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः वर्तते।

विशेषांशः – प्राप्यावन्तीन् – प्राप्य+अवन्तीन् (दीर्घ०), पूर्वोद्दिष्टाम् – पूर्व+उद्दिष्टाम् (गुणसन्धि), पुण्यैर्हृतम् – पुण्यैः+हृतम् (विसर्गः) उदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान् – उदयनस्य कथासु कोविदा ग्रामेषु वृद्धा येषु तान् (बहु०), पूर्वोद्दिष्टाम् – पूर्वमुद्दिष्टा ताम् (तत्पु०), सुचरितफले – सुचरितस्य फलं तस्मिन् (गति तत्पु०)।

प्राप्य – प्र+आप्+क्त्वा (ल्यप्)। उद्दिष्टाम् – उत्+दिश्+क्त+टाप्, हृतम् – हृ+क्त।

'विद्वान् विपश्चित् दोषज्ञः सन् सुधीः कोविदो बुधः' इत्यमरः। 'स्याद्धर्मस्त्रिपुण्यं श्रेयसी सुकृतं वृषः' इत्यमरः। 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं पुष्करमम्बरम्' इत्यमरः। 'सम्पत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च' इत्यमरः।

श्लोकः ३२

प्रसङ्गः – कविताकामिनीविलासो महाकविकालिदासः यक्षमुखात् कथयति यत् कमलगन्धेन सुरभितः शिप्रावायुः प्रियतमः इव स्त्रीणां सुरतपीडां दूरीं करोति –

दीर्घीकुर्वन् पटु मदकलं कूजितं सारसानां
प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः।
यत्र स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमङ्गानुकूलः
शिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थना चाटुकारः॥३२॥

अन्वयः – यत्र प्रत्यूषेषु सारसानां पटु मदकलं कूजितं दीर्घीकुर्वन् स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः अङ्गानुकूलः शिप्रावातः प्रार्थनाचाटुकारः प्रियतम इव स्त्रीणां सुरतग्लानिं हरति।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – यत्र = यत्र उज्जयिन्यां, प्रत्यूषेषु = प्रभातकालेषु, सारसानां = मरालश्रेष्ठानां, पटु = स्फुटं, मदकलम् = अव्यक्तमधुरं, कूजितं = रुतं, दीर्घीकुर्वन् = विस्तारयन्, स्फुटितकमलामोदमैत्री कषायः = प्रस्फुटितजलजरजसंसर्गसुरभिः, अङ्गानुकूलः = शरीरानुरूपः, शिप्रावातः = शिप्राख्यनदीपवनः, प्रार्थनाचाटुकारः = रमणार्थं प्रियवचनप्रयोक्ता, प्रियतमः = वल्लभ, इव = यथा, स्त्रीणां = कामिनीनां, सुरतग्लानिं = सम्भोगश्रमं, हरति = दूरीकरोति।

(ख) भावार्थः – उज्जयिन्यां प्रभातकालेषु सारसपक्षिणां तीव्रमदेन अव्यक्तमधुरञ्च रुतं विस्तारयन् विकसित कमलानां सुरभिसंसर्गात् सुरभितो गात्रसुखद शिप्रावायुः रतियाचनायां प्रियवचनप्रयोक्ता प्रियतम इव ललनानां सम्भोगपरिश्रमं निवारयति।

छन्दः – मन्दाक्रान्ता। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः – उत्प्रेक्षा पूर्णोपमा च।

विशेषांशः – कमलामोद – कमल+आमोद (दीर्घ०) अङ्गानुकूल – अङ्ग+अनुकूल। मदकलम् – मदेन कलं (तृ०तत्पु०)। स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः – स्फुटितानि कमलानि स्फुटितकमलानि तेषाम् आमोदः (ष०तत्पु०), तेन मैत्री (तृ०तत्पु०) तया कषायः (तृ०तत्पु०)। अङ्गानुकूलः – अङ्गानाम् अनुकूलः (ष०तत्पु०)।

सुरतग्लानिं – सुरतस्य ग्लानिम् (ष०तत्पु०)। शिप्रावातः – शिप्रायाः वातः (ष०तत्पु०)।

व्याकरणम् – दीर्घीकुर्वन् – दीर्घ+च्वि+कृ+शतृ। मैत्री – मित्र+अण्+ङीप्। ग्लानि – ग्लै+क्तिन्। प्रार्थना – प्र+अर्थ+युच्। प्रियतमः – प्रिय+तमप्+सु, चाटुकारः – चाटु+कृ+अण्।

प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यम् इत्यमरः। ध्वनौ तु मधुराऽस्फुटे कलः इत्यमरः।

श्लोकः ३३

प्रसङ्गः – उज्जयिन्याः परं वैभवं वर्णयत्यत्र कविकुलगुरुकालिदासः –

हारांस्तारांस्तरलगुटिकान् कोटिशः शंखशुक्तीः
शष्पश्यामान् मरकतमणीनुन्मयूखप्ररोहान्।
दृष्ट्वा यस्यां विपणिरचितान् विद्रुमाणाञ्च भङ्गान्
संलक्ष्यन्ते सलिलनिधयस्तोयमात्रावशेषाः ॥ ३३ ॥

अन्वयः– यस्यां कोटिशः विपणिरचितान् तारान् तरलगुटिकान् हारान् शंखशुक्तीः शष्पश्यामान् उन्मयूखप्ररोहान् मरकतमणीन् च विद्रुमाणां भङ्गान् च दृष्ट्वा सलिलनिधयः तोयमात्रावशेषाः संलक्ष्यन्ते।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – यस्याम् = उज्जयिन्यां, कोटिशः = कोटिसंख्यकान्, विपणिरचितान् = पण्यवीथिकासु प्रसारितान्, तारान् = शुद्धान्, तरलगुटिकान् = मध्यमणीभूतमहारत्नान्, हारान् = मौक्तिकमालाः, शंखशुक्तीः = कम्बुमुक्तास्फोटान्, शष्पश्यामान् = नवतृणश्यामलान्, उन्मयूखप्ररोहान् = उद्भूतकिरणाङ्कुरान्, मरकतमणीन् = गारुडरत्नानि, च = तथा, विद्रुमाणां = प्रवालान्, भङ्गान् = खण्डान्, दृष्ट्वा = अवलोक्य, सलिलनिधयः = रत्नाकाराः, तोयमात्रावशेषाः = जलमात्राऽवशिष्टाः, संलक्ष्यन्ते = उत्प्रेक्ष्यन्ते।

(ख) भावार्थः – यस्यामुज्जयिन्यां कोटिसंख्यकान् पण्यवीथिकासुप्रसारितान् विशुद्धान् बहुमूल्यहारान् शङ्खान् मुक्तास्फोटान् नीलवर्णान् प्रस्फुटित्किरणाङ्कुरान् प्रवालखण्डांश्च वीक्ष्य 'रत्नाकरः जल निधिमात्रो वर्तते' इति अनुमीयते।

छन्दः – मन्दाक्रान्ता। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः – उदात्तालङ्कारः।

विशेषांशः – हारांस्तारांस्तरलगुटिकान् – हारान्+तारान्+तरलगुटिकान् (हल्संधिः) सलिलनिधयस्तोय-मात्रावशेषाः – सलिलनिधयः+तोयमात्र+अवशेषाः। (विसर्ग, दीर्घः)। विपणिरचितान् – विपणिषु रचितान् तान् (स०तत्पु०)। शंखशुक्तीः – शंखाश्च शुक्तयश्च ताः (द्वन्द्वः)। उन्मयूखप्ररोहान्– उद्गता मयूखप्ररोहा येषां तान् (बहुव्रीहिः)। तोयमात्रावशेषाः – तोयम् एव मात्रम् तोयमात्रम्, तत् अवशेषो येषां ते (बहुव्रीहिः)। प्ररोहान् – प्र+रुह्+घञ्। दृष्ट्वा – दृश्+क्त्वा, रचितान् – रच्+क्त। अवशेषाः – अव+शिष्+घञ्।

श्लोकः ३४

प्रसङ्गः – उज्जयिन्याः जनाः आगन्तुकानां मनोविनोदाय वासवदत्ताहरणादि कथाः श्रावयन्तीति वर्ण्यतेऽत्र यक्षमुखात् महाकविकालिदासेन –

प्रद्योतस्य प्रियदुहितरं वत्सराजोऽत्र जह्रे
हैमं तालद्रुमवनमभूदत्र तस्यैव राज्ञः।
अत्रोद्भ्रान्तः किल नलगिरिः स्तम्भमुत्पाट्य दर्पा-

दित्यागन्तून् रमयति जनो यत्र बन्धूनभिज्ञः ॥ ३४ ॥

अन्वयः:- अत्र वत्सराजः प्रद्योतस्य प्रियदुहितरं जह्रे अत्र तस्यैव राज्ञः हैमं तालद्रुमवनम् अभूत्। अत्र नलगिरिः दर्पात् स्तम्भम् उत्पाट्य उद्भ्रान्तः किल'' इति अभिज्ञो जनः आगन्तून् बन्धून् यत्र रमयति।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - अत्र = इह, वत्सराजः = वत्सदेशाधिपः, प्रद्योतस्य = उज्जयिन्या राज्ञः, प्रियदुहितरं = प्रियपुत्रीं वासवदत्तां, जह्रे = अपहृतवान्, अत्र = अस्मिन्नेव स्थाने, तस्यैव = नृपस्य एव, हैमं = सुवर्णमयं, तालद्रुमवनं = तालवृक्षोपवनम्, अभूत् = आसीत्, अत्र = अस्मिन् स्थाने, नलगिरिः = नलगिर्याभिधानः, किल = निश्चयेन, दर्पात् = मदात्, स्तम्भम् = आलानम्, उत्पाट्य = उद्धृत्य, उद्भ्रान्तः = अभ्रमत्, इति = एवं विधाभिः, अभिज्ञः = कथातत्त्वज्ञः, जनः = पुरुषः, आगन्तून् = प्रदेशान्तरादागतान्, बन्धून् = बान्धवान्, रमयति = विनोदयति।

(ख) भावार्थः - हे मेघ! अत्रोज्जयिन्यां वत्सराजेन प्रद्योतस्य प्रियपुत्री अपहृता। अत्रैव प्रद्योतस्य सुवर्णमयं तालवृक्षोपवनमासीत्। अस्यामेव नगर्यां नलगिरिः नामकः राज्ञः गजः मददर्पात् स्तम्भमुत्पाट्य भ्रमति स्म। एभिरुपारख्यानैरुज्जयिनी वास्तव्यो जनः देशान्तरादागतानां प्रियजनानां मनांसि रञ्जयति।

छन्दः - मन्दाक्रान्ता। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः - भाविकालङ्कारः। लक्षणम् -

अतीतानागते यत्र प्रत्यक्षत्वेन लक्षिते।
अत्यभ्दुतार्थ कथनाद् भाविकं तदुदाहृतम्॥

विशेषांशः - वत्सराजोऽत्र - वत्सराजः+अत्र (पूर्वरूप)। दर्पादित्यागन्तून् - दर्पादिति+आगन्तून् (यण् सन्धिः)। प्रियदुहितरम् - प्रिया चासौ दुहिता, ताम् (कर्मधारयः)। उत्पाट्य - उत्+पट्+णिच्। उदभ्रान्तः - उत्+भ्रम+क्त।

'दर्पोऽवलेपोऽहङ्कारः' इत्यमरः। 'प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञाननिष्णातशिक्षिताः' इत्यमरः।

श्लोकः ३५

प्रसङ्गः - उज्जयिन्याः अश्वाः सूर्याश्ववत्, गजाः शैलसदृशाः विशालाः योद्धाश्च श्रेष्ठाः सन्तीति वर्ण्यते यक्षमुखात् कालिदासेन -

पत्रश्यामा दिनकरहयस्पर्धिनो यत्र वाहाः
शैलोदग्रास्त्वमिव करिणो वृष्टिमन्तः प्रभेदाद्।
योधाग्रण्यः प्रतिदशमुखं संयुगे तस्थिवांसः
प्रत्यादिष्टाभरणरुचयश्चन्द्रहासव्रणाङ्कैः ॥ ३५ ॥

अन्वयः - यत्र वाहाः पत्रश्यामाः दिनकरहयस्पर्धिनः, शैलोदग्राः करिणः प्रभेदात् त्वमिव वृष्टिमन्तः, योधाग्रण्यः संयुगे प्रतिदशमुखं तस्थिवांसः चन्द्रहासव्रणाङ्कैः प्रत्यादिष्टाभरणरुचयः।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - यत्र = उज्जयिन्यां, वाहाः = अश्वाः, पत्रश्यामाः = पर्णवत्हरिताः, दिनकरहयस्पर्धिनः = सूर्याश्वप्रतिद्वन्द्विनः, वर्णतो वेगतश्च, करिणः = गजाः, शैलोदग्राः = पर्वतसमोन्नताः, प्रभेदात् = मदजलस्रवणाद्धेतोः, त्वमिव = मेघ इव, वृष्टिमन्तः = वर्षणशीलाः, योधाग्रण्यः = भटश्रेष्ठाः, संयुगे = युद्धे, प्रतिदशमुखं = रावणं सम्मुखं, तस्थिवांसः = तस्थुः, अत एव, चन्द्रहासवर्णाङ्कैः = रावणखड्गक्षतचिह्नैः, प्रत्यादिष्टाभरणरुचयः = प्रत्याख्यातालङ्कारद्युतयः।

(ख) भावार्थः - यत्र उज्जयिन्यां सूर्याश्वसदृशाः हरितवर्णाः अश्वाः सन्ति गजाः पर्वतसदृशोन्नताः मदजलप्रवाहकारणात् भवत्सदृश वर्षणशीलाः श्रेष्ठभटाः युद्धे अभिरावणं स्थितवन्तः तथा

रावणस्यखड्गप्रहारक्षतचिह्नैः त्यक्तभूषणेच्छाः सन्ति।

छन्दः – मन्दाक्रान्ता। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः – भाविक अलङ्कारः।

विशेषांशः – दिनकरहयस्पर्धिनः – दिनं करोतीति दिनकरः, तस्य हयाः (ष०तत्पु०), तैः स्पर्धन्ते तच्छीलाः। चन्द्रहासव्रणाङ्कैः – चन्द्रहासस्य व्रणानि (ष०तत्पु०) तान्येव अङ्कास्तैः।

'वाजिवाहाऽर्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः' इत्यमरः। 'खड्गेनिस्त्रिंशः चन्द्रहासाऽसिरिष्टयः' इत्यमरः।

श्लोकः ३६

प्रसङ्गः – यक्षः मेघं निवेदयति यत् उज्जयिन्याः प्रसादेषु सुन्दरीणां रागाङ्कितां पदशोभां विलोक्य श्रमं दूरीकरोतु –

जालोद्गीर्णैरुपचितवपुः केशसंस्कारधूपै-
र्बन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तनृत्योपहारः।
हर्म्येष्वस्याः कुसुमसुरभिष्वध्वखेदं नयेथाः
लक्ष्मीं पश्यंल्ललितवनितापादरागाङ्कितेषु॥ ३६॥

अन्वयः- जालोद्गीर्णैः केशसंस्कारधूपैः उपचितवपुः, बन्धुप्रीत्या भवन शिखिभिः दत्तनृत्योपहारः, कुसुम- सुरभिषु ललितवनितापादरागाङ्कितेषु हर्म्येषु अस्याः लक्ष्मीं पश्यन् अध्वखेदं नयेथाः।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - (हे मेघ!) जालोद्गीर्णैः = गवाक्षनिर्गतैः, केशसंस्कारधूपैः = बालप्रसाधनकसुगन्धिद्रव्यैः, उपचितवपुः = परिपुष्टतनुः, बन्धुप्रीत्या = बान्धवस्नेहेन, भवनशिखिभिः = पालितमयूरैः, दत्तनृत्योपहारः = प्रदत्तनृत्योपायनः, कुसुमसुरभिषु = पुष्पसुगन्धिषु, ललितवनितापादरागाङ्कितेषु = रम्यस्त्रीपादरञ्जन-द्रव्यचिह्नितेषु, हर्म्येषु = भवनेषु, अस्याः = उज्जयिन्याः, लक्ष्मीं = शोभां, पश्यन् = अवलोकयन्, अध्वखेदं = मार्गव्यथां, नयेथाः = अपनय।

(ख) भावार्थः - हे मेघ! वातायनभागैः निर्गतैः केशसंस्कृतिगन्धद्रव्यैः परिपुष्टवपुः मित्रस्नेहेन च भवनपालितमयूरैः नृत्यरूपम् उपायनं प्राप्तस्त्वं पुष्पसुरभिषु प्रमदालाक्षारसचिह्नितेषु धनिकभवनेषु उज्जयिन्याः शोभां विलोक्य मार्गव्यथामपनय।

छन्दः – मन्दाक्रान्ता। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः – उदात्त अलङ्कारः।

विशेषांशः – जालोद्गीर्णैरुपचितवपुः – जालोद्गीर्णैः+उपचितवपुः (विसर्गसन्धिः)। दत्तनृत्योपहारः – दत्तनृत्य+उपहारः (गुणसन्धिः)। कुसुमसुरभिष्वध्वखेदम् – कुसुमसुरभिषु+अध्वखेदम् (यण्सन्धिः)।

जालोद्गीर्णैः – जालेभ्यः उद्गीर्णाः तैः (पंचमी तत्पु.), उपचितवपुः- उपचितः वपुर्यस्यासौ (बहुव्रीहिः)। दत्तनृत्योपहारः – दत्तः नृत्यमेवोपहारः यस्यै सः (बहुव्रीहिः)। अध्वखेदम् – अध्वनि खेदः इति अध्वखेदः तम् (सप्तमी तत्पु०)।

'ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने' इत्यमरः। 'उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा' इत्यमरः। 'अयनं वर्त्ममार्गाऽध्वपन्थानः पदवीस्रृति' इत्यमरः।

श्लोकः ३७

प्रसङ्गः – महाकविस्तत्रश्रीमान् कालिदासः यक्षमुखात् मेघं गन्धवती नदीमुत्तीर्य तत्तटे विद्यमानं द्वादशज्योतिर्लिङ्गान्यतमं महाकालं प्राप्तुं निर्दिशति –

भर्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः
पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डीश्वरस्य।
धूतोद्यानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्या-
स्तोयक्रीडानिरतयुवतिस्नानतिक्तैर्मरुद्भिः ॥३७॥

अन्वयः – भर्तुः कण्ठच्छविः इति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः कुवलयरजोगन्धिभिः तोयक्रीडानिरतयुवति-स्नानतिक्तैः गन्धवत्याः मरुद्भिः धूतोद्यानं त्रिभुवनगुरोः चण्डीश्वरस्य पुण्यं धाम यायाः।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – (हे मेघ!) भर्तुः = स्वामिनः, कण्ठच्छविः = गलद्युतिः, इति = अस्मात् कारणात्, गणैः = प्रथमादिभिः, सादरं = सम्मानसहितं, वीक्ष्यमाणः = दृश्यमानः, कुवलयरजोगन्धिभिः = कमलपरागसुरभितैः, गन्धवत्याः = गन्धवतीनामिकायाः, मरुद्भिः = पवनैः, धूतोद्यानं = कम्पिताऽरामं, त्रिभुवनगुरोः = त्रिलोकश्रेष्ठस्य, चण्डीश्वरस्य = महाकालस्वामिनः, शङ्करस्य, पुण्यं = पवित्रं, धाम = स्थानं महाकालाख्यं, यायाः = गच्छे।

(ख) भावार्थः – हे मेघ! नीलकण्ठसमद्युतिमन्तं त्वां मेघं शिवगणाः उज्जयिन्यां सादरं द्रक्ष्यन्ति। त्वञ्च तत्र कमलकिञ्जल्कसुगन्धियुक्तैः जलक्रीडासक्तानां युवतीनां चन्दनादिगन्धद्रव्येण सुगन्धिभिः गन्धवत्या नद्याः वातैः कम्पितोद्यानं महाकालेश्वरस्य पावनस्थलं गच्छ।

छन्दः – मन्दाक्रान्ता। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः – प्रतीपः उदात्तश्च।

विशेषांशः – कण्ठच्छविरिति – कण्ठ+छविः (हल्सन्धिः)+इति (विसर्गसन्धिः)। चण्डीश्वरस्य – चण्डी+ईश्वरस्य (दीर्घ०) धूतोद्यानम् – धूत+उद्यानम् (गुणसन्धि)।

कण्ठच्छविः – कण्ठस्य छविः (ष०तत्पु०)। कुवलयरजोगन्धिभिः – कुवलयानां रजः तस्य गन्धः (ष०तत्पु०) तदस्ति येषां तैः। तोयक्रीडानिरतयुवतिस्नानतिक्तैः – तोयेषु क्रियमाणा क्रीडा, तोयक्रीडा तोयक्रीडासु निरताः तोय क्रीडानिरताः (स०तत्पु०) तोयक्रीडानिरताः युवतयः (कर्मधारयः)। स्नानैः तिक्तानि स्नानतिक्तानि (तृ०तत्पु०) तैः।

श्लोकः ३८

प्रसङ्गः – महाकालमन्दिरे सूर्यास्तपर्यन्तं स्थित्वा सायंकालीन पूजादर्शनेन शिवपूजायाः फलं प्राप्नोतु इति निर्दिशति यक्षः –

अप्यन्यस्मिस्मिञ्जलधर! महाकालमासाद्य काले
स्थातव्यं ते नयनविषयं यावदत्येति भानुः।
कुर्वन्सन्ध्याबलिपटहतां शूलिनः श्लाघनीया-
मामन्द्राणां फलमविकलं लप्स्यसे गर्जितानाम्॥ ३८ ॥

अन्वयः – हे जलधर! अन्यस्मिन् अपि काले महाकालम् आसाद्य यावत् भानुः नयनविषयम् अत्येति (तावत्) ते स्थातव्यम्। शूलिनः श्लाघनीयां सन्ध्याबलिपटहतां कुर्वन् आमन्द्राणां गर्जितानाम् अविकलं फलं लप्स्यसे।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – हे जलधर! = हे पयोद!, अन्यस्मिन् = संन्ध्यातिरिक्ते, अपि काले = अपि समये, महाकालं = चण्डीश्वरस्थलम्, आसाद्य = प्राप्य, ते = त्वया, स्थातव्यं = स्थानीयं, यावत् = यावत्कालपर्यन्तं,

भानुः = रविः, नयनविषयं = दृष्टिगोचरताम्, अत्येति = अतिक्रामति, शूलिनः = शिवस्य, श्लाघनीयां = प्रशंसनीयां, सन्ध्याबलिपटहतां = सायंकालीन पूजायां पटहध्वनिहतां, कुर्वन् = सम्पादयन्, आमन्द्राणाम् = ईषद्गम्भीराणां, गर्जितानां = गर्जनानाम्, अविकलं = अखण्डं, फलं = पुण्यं, लप्स्यसे = प्राप्स्यसि।

(ख) भावार्थः – हे मेघ ! सन्ध्यातिरिक्तेऽपि महाकालमन्दिरं सम्प्राप्य त्वं सूर्यास्तं यावत् तिष्ठ। सन्ध्यायां महाकालस्यारार्तिक्यकाले ईषद्गम्भीरं गर्जनं कुर्वाणस्त्वं पटहभावं सम्प्राप्य गर्जनानां सकलं पुण्यं लप्स्यसे।

छन्दः – मन्दाक्रान्ता। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः – काव्यलिङ्गम् अलङ्कारः।

विशेषांशः – अप्यन्यस्मिन् – अपि+अन्यस्मिन्, (यण्), अत्येति – अति+एति (यण् सन्धिः)।

नयनविषयम् – नयनयोः विषयः तम् (ष०तत्पु०)। सन्ध्याबलिपटहतां– सन्ध्यायां बलिः सन्ध्याबलि (स०तत्पु०)सन्ध्याबलिपटहता, ताम् (स०तत्पु०), अविकलम् – विगताः कलाः यस्मात् तत् विकलम्, न विकलमिति अविकलम् (नञ् समासः)।

'यावत्ताच्चसाकल्येऽवधौमानेऽवधारणे' इत्यमरः।'शिवः शूली महेश्वरः' इत्यमरः।

श्लोकः ३९

प्रसङ्गः – महाकविकालिदासः यक्षमुखात् कथयति यत् – हे मेघ ! पूजाफलं प्राप्यस्त्वं महाकालमन्दिरे नृत्यरतानां वेश्यानां कटाक्षपातस्यानन्दमपि लप्स्यसे।

पादन्यासैः क्वणितरशनास्तत्र लीलावधूतैः
रत्नच्छायाखचितवलिभिश्चामरैः क्लान्तहस्ताः।
वेश्यास्त्वत्तो नखपदसुखान् प्राप्य वर्षाग्रबिन्दू-
नामोक्ष्यन्ते त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान्कटाक्षान्॥ ३९॥

अन्वयः– तत्र पादन्यासैः क्वणितरशनाः लीलावधूतैः रत्नच्छायाखचितवलिभिः चामरैः क्लान्तहस्ताः वेश्याः त्वत्तः नखपदसुखान् वर्षाऽग्रबिन्दून् प्राप्य त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान् कटाक्षान् आमोक्ष्यन्ते।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – तत्र = महाकालमन्दिरे सन्ध्यापूजनसमये, पादन्यासैः = चरणविन्यासैः, क्वणितरशनाः = ध्वनितमेखलाः, लीलाऽवधूतैः = विलासचालितैः, रत्नच्छायाखचितवलिभिः = मणिकान्तिरुषितदण्डैः, चामरैः = प्रकीर्णकैः, वालव्यजनैः, क्लान्तहस्ताः = खिन्नकराः, वेश्याः = वाराङ्गना, त्वत्तः = भवतः, नखपदसुखान् = नखक्षतसुखदायकान्, वर्षाऽग्रबिन्दून् = वर्षणाभिनवलवान्, प्राप्य = अवाप्य, त्वयि = मेघोपरि, मधुकरश्रेणिदीर्घान्= भ्रमरपङ्क्तिलम्बान्, कटाक्षान् = अपाङ्गान्, आमोक्ष्यन्ते = परित्यक्ष्यन्ति।

(ख) भावार्थः – हे मेघ! तत्र महाकालमन्दिरे सन्ध्यार्चनावसरे नृत्यन्ती गणिका भवतो मेघात् नखक्षतस्थानेषु सुखोत्पादकान् वृष्टेः प्रथमकणाननुभूय भ्रमरावलिसमाः कटाक्षा आमोक्ष्यन्ते।

छन्दः – मन्दाक्रान्ता। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः – लुप्तोमपालङ्कारः।

विशेषांशः – रशनास्तत्र = रशनाः+तत्र (विसर्गसन्धिः), वर्षाग्रबिन्दून् – वर्षा+अग्रबिन्दून् (दीर्घसन्धिः)।

पादन्यासैः – पादानां न्यासः तैः (ष०तत्पु०)। क्वणितरशनाः – क्वणिताः रशनाः यासां, ताः (बहुव्रीहि)। रत्नच्छायाखचितवलिभिः – रत्नानां छाया, रत्नछाया (षष्ठी तत्पु०) रत्नच्छायया खचिताः वलयः येषां तैः (बहु०)। क्लान्तहस्ताः – क्लान्ताः हस्ताः यासां, ताः (बहु०)। नखपदसुखान् – नखपदेषु सुखान् (स०तत्पु०), वर्षाग्रबिन्दून्

– अग्राश्च बिन्दवः अग्रबिन्दवः (कर्म०) वर्षायाः अग्रबिन्दवः तान् (ष०तत्पु०)।

'पृषन्ति बिन्दु तृषतः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियाम्' इत्यमरः।

श्लोकः ४०

प्रसङ्गः – महाकविकालिदासः यक्षमुखात् उपदिशति यत् – हे मेघ! सन्ध्यार्चनानन्तरं ताण्डवनृत्यकाले शिवस्य रक्तरञ्जितस्य धर्मणाच्छादितौ भुजौ आच्छादयतु –

पश्चादुच्चैर्भुजतरुवनं मण्डलेनाभिलीनः
सान्ध्यं तेजः प्रतिनवजपापुष्परक्तं दधानः।
नृत्यारम्भे हर पशुपतेरार्द्रनागाजिनेच्छां
शान्तोद्वेगस्तिमितनयनं दृष्टभक्तिर्भवान्याः॥४०॥

अन्वयः:- पश्चात् पशुपतेः नृत्यारम्भे प्रतिनवजपापुष्परक्तं सान्ध्यं तेजः दधानः उच्चैः भुजतरुवनं मण्डलेन अभिलीनः भवान्याः शान्तोद्वेगस्तिमितनयनं दृष्टभक्तिः (त्वम्) आर्द्रनागाजिनेच्छां हर।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि – पश्चात् = सन्ध्यार्चनानन्तरं, नृत्यारम्भे = ताण्डवनृत्यारम्भे, पशुपतेः = शिवस्य, प्रतिनवजपापुष्परक्तम् = अभिनवजपाकुसुमारुणं, सान्ध्यं = सन्ध्याकालिकं, तेजः = प्रकाशं, दधानः = धारयन्, उच्चैः भुजतरुवनम् = उन्नतबाहुवृक्षारण्यं, मण्डलेन = मण्डलाकारेण, अभिलीनः = अभिव्याप्तः, भवान्या = शिवपत्न्या, पार्वत्या, शान्तोद्वेगस्तिमितनयनम् = अपगतभयनिश्चलनेत्रम्, आर्द्रनागाजिनेच्छां = रक्तक्लिन्नगजचर्मवाञ्छां, हर = अपनय।

(ख) भावार्थः:- हे मेघ! सन्ध्यावन्दनान्तरं शिवताण्डवावसरे सायङ्कालिकं अरुणं तेजो धारयन् शिवस्योन्नतं बाहुवृक्षवनं मण्डलाकारेण व्याप्य नटराजस्य शोणितक्लिन्नगजचर्माऽभिलाषं निवर्तय, तस्मिन्नवसरे पार्वत्या अपगतभयस्तिमितलोचनाभ्यां शिवपूजकस्त्वं द्रक्ष्यसे।

छन्दः – मन्दाक्रान्ता। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः – उपमा, रूपकं, निदर्शना च अलङ्काराः।

विशेषांशः – उच्चैर्भुजतरुवनम् – उच्चैः+भुजतरुवनम् (विसर्ग सन्धिः), मण्डलेनाभिलीनः – मण्डलेन+अभिलीनः (दीर्घ०), शान्तोद्वेगस्तिमितनयनम् – शान्त+उद्वेगस्तिमितनयनम् (गुण०), भुजतरुवनम् – भुजतरूणां वनम् (ष०तत्पु०), नृत्यारम्भे – नृत्यस्य आरम्भे (ष०तत्पु०), आर्द्रनागाजिनेच्छाम् – आर्द्रं नागाजिनम् (कर्मधा०) आर्द्रनागाजिने इच्छा ताम् (स०तत्पु०), दृष्टभक्तिः – दृष्टा भक्तिः यस्य सः (बहुव्रीहि), 'नाटयं नृत्यञ्च नर्तने' इत्यमरः। 'प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यः' इत्यमरः।

श्लोकः ४१

प्रसङ्गः – हे मेघ! उज्जयिन्यां प्रियनिवासस्थानं प्रति गच्छन्तीनाम् अभिसागरिकाणां मार्गदर्शनं करोतु इति निवेदयति यक्षः –

गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं
रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः।
सौदामन्या कनकनिकषस्निग्धया दर्शयोर्वीं
तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मा स्म भूर्विक्लवास्ताः॥४१॥

अन्वयः – तत्र नक्तं रमणवसतिं गच्छन्तीनां योषितां सूचिभेद्यैः तमोभिः रुद्धालोके नरपतिपथे कनकनिकषस्निग्धया सौदामन्या उर्वीं दर्शय। (किञ्च) तोयोत्सर्गस्तनितमुखरः मा स्म भूः, ताः विक्लवाः (भवन्ति)।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – तत्र = तस्यामुज्जयिन्यां, नक्तं = निशायां, रमणवसतिं = प्रियवल्लभभवनं, गच्छन्तीनां = व्रजन्तीनां, योषिताम् = अभिसारिकाणां, सूचिभेद्यैः = सूचिभेदनीयैः, तमोभिः = अन्धकारैः, रुद्धालोके = आवृत्तदृष्टिप्रसारे, नरपतिपथे = राजमार्गे, कनकनिकषस्निग्धया = स्वर्णशाणरेखातेजसा, सौदामन्या = कनकलतया, उर्वीं = पृथ्वीं, दर्शय = प्रदर्शय, तोयोत्सर्गस्तनितमुखरः = वर्षगर्जितशब्दायमानः, मा स्म भूः = न हि भवतु, यतोहि, ताः = अभिसारिकाः, विक्लवाः = स्वभावतः भयकातराः भवन्ति।

(ख) भावार्थः – हे मेघ! रात्रौ उज्जयिन्यां कामिभवनगच्छन्तीनामभिसारिकाणां निविडतरैरन्धकारैः राजपथे दृष्टिनिक्षेपरहिते सति त्वं तडित्प्रकाशेन मार्गं दर्शय, परन्तु वर्षस्तनिते न कार्यत्वया यतः ताः स्वभावतः भयकातराः भवन्ति।

छन्दः – मन्दाक्रान्ता।

अलङ्कारः – काव्यलिङ्गसंसृष्टि-अलङ्कारश्च।

विशेषांशः – रुद्धालोके – रुद्ध+आलोके (दीर्घ०) दर्शयोर्वीम् – दर्शय+उर्वीम् (गुण०) तोयोत्सर्ग – तोय+उत्सर्ग (गुण०) भूविक्लावास्ताः – भूः+विक्लवाः+ताः (विसर्ग)। रमणवसितम् – रमणानां वसतिम् (ष०तत्पु०), रुद्धालोके – रुद्धः आलोकः यस्मिन् तस्मिन् (बहुव्रीहिः)। नरपतिपथे – नराणां पतिः नरपति (ष०तत्पु०) नरपतेः पन्थाः तस्मिन् (ष०तत्पु०)। 'दोषा च नक्तञ्च रजनाविति' इत्यमरः। 'आलोको दर्शनोद्योतौ' इत्यमरः। 'सर्वंसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुन्धरा' इत्यमरः।

श्लोकः ४२

प्रसङ्गः – यक्षः मेघं निवेदयति यत् उज्जयिन्यामेव कस्मिश्चिंत् विशालभवने रात्रिं व्यतीत्य सूर्योदयपूर्वमेव स्वमार्गप्रत्यभिमुखं भवतु –

तां कस्याञ्चिद्भवनवलभौ सुप्तपारावतायां,
नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात्खिन्नविद्युत्कलत्रः।
दृष्टे सूर्ये पुनरपि भवान् वाहयेदध्वशेषं,
मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः॥४२॥

अन्वयः – चिरविलसनात् खिन्नविद्युतत्कलत्रः भवान् सुप्तपारावतायां कस्याञ्चिद् भवनवलभौ तां रात्रिं नीत्वा सूर्ये दृष्टे पुनः अपि अध्वशेषं वाहयेत्। सुहृदाम् अभ्युपेतार्थकृत्याः खलु न मन्दायन्ते।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – (हे मेघ!) चिरविलसनात् = चिरविलासाद्, खिन्नविद्युत्कलत्रः = परिक्लान्तचपलाभार्यः, भवान् = मेघः, सुप्तपारावतायां = शयितकपोतायां, कस्याञ्चित् = कस्यामपि, भवनवलभौ = गृहाच्छादने, तां, रात्रिं = तां यामिनीं, नीत्वा = यापयित्वा, सूर्ये = भानौ, दृष्टे = अवलोकिते, पुनः अपि = भूयोऽपि, अध्वशेषं = मार्गवशेषं, वाहयेत् = गच्छेत्। यतः, सुहृदां = मित्राणाम्, अभ्युपेतार्थकृत्याः = स्वायत्तीकृतप्रयोजनकार्याः, न = नहि, खलु = निश्चयेन, मन्दायन्ते = शिथिलीभवन्ति।

(ख) भावार्थः – हे मेघ! बहुकालस्फुरणात् क्लान्तविद्युत्पत्नीको भवान् सुप्तकपोतायां कस्याञ्चित् गृहाट्टालिकायां तां निशां व्यतीय सूर्ये उदिते सति पुनरपि मार्गावशिष्टभागं पूरयतु यतो हि मित्राणाम् अङ्गीकृतप्रयोजनकार्याः जनाः निश्चयेन विलम्बिताः न भवन्ति।

छन्दः – मन्दाक्रान्ता। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः – रुपकम् अर्थान्तरन्यासश्च।

विशेषांशः – पुनरपि – पुनः+अपि (विसर्ग०), भवनवलभौ – भवनस्य वलभिः, तस्यां (ष०तत्पु०), चिरविलसनात् – चिरविलसनात् – चिरं विलसनं, तस्मात् (केवलसमास)। खिन्नविद्युत्कलत्रः – खिन्नं विद्युत् एव कलत्रं यस्य सः (बहुव्रीहिः)।'कलत्रं श्रोणिभार्ययो' इत्यमरः।'पारावतः कलरवः कपोतः' इत्यमरः।'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः।

श्लोकः ४३

प्रसङ्गः – यक्ष मेघं निर्दिशति यत् प्रातःकाले सूर्यस्य मार्गम् अवरोधयतु, यतोहि सः नलिनीमुखात् तुषारकणान् परिमार्क्ष्यति –

तस्मिन्काले नयनसलिलं योषितां खण्डितानां
शान्तिं नेयं प्रणयिभिरतो वर्त्म भानोस्त्यजाशु।
प्रालेयास्रं कमलवदनात्सोऽपि हर्तुं नलिन्याः
प्रत्यावृत्तस्त्वयि कररुधि स्यादनल्पाभ्यसूयः॥४३॥

अन्वयः – तस्मिन् काले प्रणयिभिः खण्डितानां योषितां नयनसलिलं शान्तिं नेयम्, अतः भानोः वर्त्म आशु त्यज। सः अपि नलिन्याः कमलवदनात् प्रालेयास्रं हर्तुं प्रत्यावृत्तः (सन्) त्वयि कररुधि अनल्पाभ्यसूयः स्यात्।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – तस्मिन् काले = प्रातः काले, प्रणयिभिः = प्रियतमैः, खण्डितानाम् = एदत्संज्ञकानां नायिकानां, नयनसलिलं = नेत्रजलं, शान्तिं = शमं, नेयं = नेतव्यम्, अतः = अस्माद्धेतोः, भानोः = सूर्यरस्य, वर्त्म = मार्गम्, आशु = शीघ्रं, त्यज = मुञ्च, अन्यथा, सःअपि = सूर्योऽपि, नलिन्याः = कमलिन्याः, कमलवदनात् = सरोजमुखात्, प्रालेयस्रं = तुषाररूपमश्रुं, हर्तुं = शमयितुं, प्रत्यावृत्तः = प्रत्यागतः, त्वयि = भवति, किरणरुधि = अंशुरोधके, अनल्पाभ्यसूयः = अत्यधिकविद्वेषः, स्यात् = भवेत्।

(ख) भावार्थः– हे मेघ! प्रातःकाले प्रियतमैः खण्डितानायिकानाम् अश्रुशमं नेतव्यम्। अस्माद्धेतोः सूर्यस्य मार्गं शीघ्रं मुञ्च, कमलिन्याः पद्मपुष्पमुखात् हिमाश्रु शमयितुं प्रत्यागतः सः भानुरपि त्वयि किरणरोधके सति अत्यधिकं विद्विषेत्।

छन्दः – मन्दाक्रान्ता। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः – काव्यलिङ्गं समासोक्तिः श्लेषाश्च।

विशेषांशः – भानोस्त्यजाशु – भानोः+त्यज (विसर्ग०)+आशु (दीर्घ०), सोऽपि – सः+अपि (पूर्वरूप), अनल्पाभ्यसूयः – अनल्प+अभि(दीर्घ०)+असूय (यण् सन्धिः)

नयनसलिलम् – नयनयोः सलिलम (ष०तत्पु०)। प्रालेयास्रम् – प्रालेयम् एवास्रम् (कर्मधा०)। अनल्पाभ्यसूयः– न अल्पा इत्यनल्पा (नञ् तत्पु०), अनल्पा अभ्यसूया यस्य सः (बहुव्रीहिः)।

'अयनं वर्त्म मार्गाध्व पन्थानं पदवी सृतिः' इत्यमरः।'सलिलं कमलं जलम्' इत्यमरः।

अभ्यास-प्रश्नाः

(क) वस्तुनिष्ठप्रश्नाः –

निर्देशः – निम्नाङ्कितप्रश्नेषु उचितविकल्पस्य वर्णाङ्कं कोष्ठके चिनुत –

१. लोलापाङ्गैर्यदि न रमसे लोचनैर्वञ्चितोऽसि –
(क) पौराङ्गनानाम् (ख) दशपुरवधूनाम्
(ग) देवाङ्गनानाम् (घ) पुष्पलावीमुखानाम् ( )

२. श्रीविशाला विशाला पुरी वर्तते –
(क) अलकापुरी (ख) विदिशा
(ग) उज्जयिनी (घ) दशार्णाः ( )

३. वत्सराजः कस्य प्रियदुहितरं जह्रे –
(क) प्रद्योतस्य (ख) रन्तिदेवस्य
(ग) नलगिरेः (घ) शार्ङ्गिणः ( )

४. त्रिभुवनगुरोः चण्डीश्वरस्य धामास्ति –
(क) ब्रह्मावर्तसंज्ञकम् (ख) महाकालसंज्ञकम्
(ग) दशपुरसंज्ञकम् (घ) कुरुक्षेत्रसंज्ञकम् ( )

५. अभ्युपेतार्थकृत्याः न मन्दायन्ते –
(क) सुहृदाम् (ख) स्त्रीणाम्
(ग) शत्रूणाम् (घ) महापुरुषाणाम् ( )

६. नलिन्याः कमलवदनात् प्रालेयास्रं हर्तुं प्रत्यावृत्तः –
(क) मेघः (ख) स्कन्दः
(ग) भानुः (घ) शिवः

(ख) अतिलघूत्तरात्मकप्रश्नाः –

निर्देशः – निम्नाङ्कितप्रश्नानाम् एकपङ्क्तावेव उत्तराणि लेख्यानि –

१. प्रियेषु विभ्रमः कासामाद्यं प्रणयवचनमस्ति ?
२. उदयनकथाकोविदग्रामवृद्धाः कुत्र वसन्ति ?
३. विरहावस्थया का नाम सिन्धुः वेणीभूतप्रतनुसलिला जाता ?
४. मेघः कथम् आमन्द्राणां गर्जितानामविकलं फलं लप्स्यते ?
५. सलिलनिधयः कथं तोयमात्रावशेषाः ?
६. प्रियतम इव प्रार्थना चाटुकारः कः वर्तते ?

(ग) लघूत्तरात्मकप्रश्नाः –

निर्देशः – निम्नाङ्कितप्रश्नानां पञ्चषा पङ्क्तिषु उत्तराणि लेख्यानि –

१. निर्विन्ध्यायाः किंविधं वैशिष्ट्यं मेघदूते प्रकटितम् ?

२. उज्जयिनीवर्णनं स्वशब्देषु प्रतिपादनीयम्।

३. शिप्रावातस्य वैशिष्ट्यं वर्णयत।

४. यक्षः मेघं शिवोपासनायाः कीदृक् फलं प्राप्तुं निर्दिशति?

५. उज्जयिन्यामभिसारिकाणां स्थितिं विवेचयत।

(घ) निबन्धात्मकाः प्रश्नाः –

निर्देशः – निम्नाङ्कितश्लोकानां सप्रसङ्गं व्याख्या कार्या –

१. वक्रः पन्था .... लोचनैर्वञ्चितोऽसि॥

२. दीर्घीकुर्वन् .... प्रार्थना चाटुकारः॥

३. प्राप्यावन्तीन् .... कान्तिमत्खण्डमेकम्॥

निर्देशः – निम्नाङ्कितश्लोकानां भावार्थः संस्कृते लेखनीयः –

१. वीचिक्षोभ .... हि प्रियेषु॥

२. भर्तुः कण्ठ .... विक्तैर्मरुद्भिः॥

३. तां कस्यां चिद् .... मभ्युपेतार्थकृत्याः॥

४. प्रद्योतस्य .... यत्र बन्धूनभिज्ञः॥

निर्देशः – निम्नाङ्कितसूक्त्योः सप्रसङ्गं भावार्थः संस्कृते लेखनीयः –

१. स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु॥

२. मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः॥

४. ब्रह्मावर्त-परिक्षेत्र-वर्णनम्

श्लोकः ४४

प्रसङ्गः - श्लोकेऽस्मिन् महाकविकालिदासः यक्षमुखात् गम्भीराख्यायाः नद्याः नायिकारूपेण वर्णनं प्रस्तौति-

गम्भीरायाः पयसि सरितश्चेतसीव प्रसन्ने
छायात्माऽपि प्रकृतिसुभगो लप्स्यते ते प्रवेशम्।
तस्मादन्याः कुमुदविशदान्यर्हसि त्वं न धैर्या-
न्मोघीकर्तुं चटुलशफरोद्वर्तनप्रेक्षितानि॥
४४॥

अन्वयः - गम्भीरायाः सरितः चेतसि इव प्रसन्ने पयसि प्रकृतिसुभगः ते छायात्मा अपि प्रवेशं लप्स्यते। तस्मात् अस्याः कुमुदविशदानि चटुलशफरोद्वर्तनप्रेक्षितानि त्वं धैर्यात् मोघीकर्तुं न अर्हसि।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - (हे मेघ!) गम्भीरायाः = गम्भीराख्यायाः, सरितः = नद्याः, उदात्तनायिकायाः, इति भावः, चेतसि = चित्ते, इव = यथा, प्रसन्ने = अतिनिर्मले, अनुरक्तत्वाद् दोषरहिते चेति भावः, पयसि = जले, प्रकृतिसुभगः = स्वभावेनैव सुन्दरः, ते = तव, छायात्मा = प्रतिबिम्बवपुः, अपि = च, प्रवेशं = निवेशं, लप्स्यते = प्राप्स्यति। तस्मात् = तस्मात् कारणात्, छायाद्वारापि, प्रवेशावश्यम्भावित्वात्, अस्याः = गम्भीरानद्याः, कुमुदविशदानि = कैरवधवलानि, चटुलशफरोद्वर्तनप्रेक्षितानि = चञ्चलमीनोल्लुण्ठनावलोकितानि, चटुलाः = चञ्चला, ये शफराः = मीनाः, तेषाम्, उद्वर्तनानि = धीरताकारणात्, मोघीकर्तुं = विफलीकर्तुं न अर्हसि = न शक्नोषि।

(ख) भावार्थः - हे मेघ! गम्भीरानाम्न्याः नद्या मानस इवाति निर्मले जलेऽनिच्छयापि स्वभावशरीरं तव बिम्बशरीरं प्रवेशं प्राप्स्यति, अस्मादेव कारणात् गम्भीरायाः कैरवधवलानि चञ्चलमीनोल्लुण्ठनावलोकितानि त्वं गाम्भीर्याद्विफलीकर्तुं योग्योऽसि।

छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ता छन्दः। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः - अत्र समासोक्तिरलङ्कारः। अपि च पयश्चेतसोः प्रेक्षितकुमुदानाञ्च मध्ये सादृश्यात् शाब्दी उपमा। गम्भीरायाः नायिका सह सादृश्यसम्बन्धात् एकदेशविवर्तिनी उपमा च। कुमुदविशदानि इत्यत्र लुप्तोपमा। उद्वर्तनेषु प्रेक्षितानामारोपात् रूपकालङ्कारः। एतेषामङ्गाङ्गिभावत्वात् सङ्करोऽलङ्कारोऽत्र।

विशेषांशः - कुमुदविशदान्यर्हसि - कुमुदविशदानि+अर्हसि (यण्सन्धिः), छायात्मा - छाया चासौ आत्मा च (कर्मधारयसमासः)। 'चित्तन्तु चेतो हृदयं स्वान्तो हृन्मानसं मनः' इत्यमरः। 'त्रिषु स्याच्चटुलं शीघ्रम्' इति विश्वः।

श्लोकः ४५

प्रसङ्गः – श्लोकेऽस्मिन् शृङ्गाररसिकः तत्रभवान् महाकविकालिदासः मेघः गाम्भीरा प्राप्य पुनः तां परित्यज्य गन्तुं सहसा समर्थो न भविष्यति इति यक्षमुखात् प्रेरयति –

तस्याः किञ्चित्करधृतमिव प्राप्तवानीरशाखं
नीत्वा नीलं सलिलवसनं मुक्तरोधोनितम्बम्।
प्रस्थानं ते कथमपि सखे! लम्बमानस्य भावि
ज्ञातास्वादो विवृतजघनां को विहातुं समर्थः॥ ४५॥

अन्वयः – हे सखे! प्राप्तवानीरशाखं किञ्चित्करधृतम् इव मुक्तरोधोनितम्बं नीलं तस्याः सलिलवसनं नीत्वा लम्बमानस्य ते कथमपि प्रस्थानं भावि, ज्ञातास्वादः कः विवृतजघनां विहातुं समर्थः।

व्याख्या (क) पर्यायपदानि – हे सखे! = हे मित्र मेघ!, प्राप्तवानीरशाखं = गृहीतवेतसशाखम्, अत एव, किञ्चित् = ईषत्, करधृतं = हस्तगृहीतम्, इव = यथा मुक्तरोधोनितम्बं = परित्यक्ततटकटि, नीलं = नीलवर्णं, तस्याः = गम्भीरानद्याः, सलिलवसनं = जलवस्त्रं, नीत्वा = अपनीय, प्रस्थानसमये प्रेयसी पटग्रहणं विरहताप-विनोदार्थमिति प्रसिद्धं, लम्बमानस्य = जलभारावनतस्य, ते = तव मेघस्येति तात्पर्यं, प्रस्थानं = प्रयाणं, कथमपि = केनापि प्रकारेण, अति काठिन्येन, भावि = भविष्यति, यतोहि ज्ञातास्वादः = अनुभूतसम्भोगरसः, कः = पुरुषः, जनः, विवृतजघनां= प्रकटितकटिपूर्वभागाम् अथवा अनावृतजघनस्थलीं, रमणीं, विहातुं = परित्यक्तुं, समर्थः = सक्षमः, न कोऽपीति तात्पर्यम्।

(ख) भावार्थः- यक्षः मेघं वदति यद् – हे मित्र मेघ! गम्भीरायाः नद्याः वेतसशाखाप्राप्ता ईषत्करधृतमिव त्यक्ततटरूपनितम्बं नीलवर्णं जलरूपवसनमपहृत्य तव प्रयाणं महत्कष्टजन्यं भविष्यति। यतः कामिनिसंभोगसुखानुभूतः एवं विधः कोऽपि जनः प्रकटितजघनां स्वप्रियां परित्यक्तुं समर्थो न भवति।

छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ता छन्दः। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः – करधृतमिव इत्यत्रोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः। रोधसि नितम्बारोपात् सलिले वसनारोपाच्च रुपकम्। गम्भीरायां नद्यां नायिकायाः आर्थारोपादेकदेशविवर्तिरूपकम्। चतुर्थचरणेन त्रिपादानामर्थं समर्थनादर्थान्तरन्यासोऽप्यलङ्कारः। एतेषामलङ्कारामङ्गाङ्गिभावात् सङ्करोऽलङ्कारः।

विशेषांशः – मुक्तरोधोनितम्बम् – मुक्तरोधः + नितम्बम् (विसर्गसन्धि), ज्ञातास्वादः – ज्ञातः स्वादः येन सः (बहुव्रीहि समासः)। 'कूलं रोधश्च तीरश्च प्रतीरश्च तटं त्रिषु' इत्यमरः।

श्लोकः ४६

प्रसङ्गः – श्लोकेऽस्मिन् कविकुलगुरुः तत्रभवान् महाकविकालिदासः देवगिरिगमनकाले शीतलावायुः मेघस्याधोभागे वास्यति, पृथिवी च सुगन्धिता स्यादित्यादि वर्ण्यतेऽत्र यक्षमुखात् –

त्वन्निष्यन्दोच्छ्वसितवसुधागन्धसम्पर्करम्यः
स्रोतोरन्ध्रध्वनितसुभगं दन्तिभिः पीयमानः।
नीचैर्वास्यत्युपजिगमिषोर्देवपूर्वं गिरिं ते
शीतो वायुः परिणमयिता काननोदुम्बराणाम्॥ ४६॥

अन्वयः- त्वन्निष्यन्दोच्छ्वसितवसुधागन्धसम्पर्करम्यः स्रोतोरन्ध्रध्वनितसुभगं दन्तिभिः पीयमानः काननोदुम्बराणां परिणमयिता शीतः वायुः देवपूर्वं गिरिम् उपजिगमिषोः ते नीचैः वास्यति।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - हे मेघ! त्वन्निष्यन्दोच्छ्वसितवसुधागन्धसम्पर्करम्यः = त्वद्वृष्ट्युपबृंहित-भूमिगन्धसंसर्गसुरभिः, स्रोतोरन्ध्रध्वनितसुभगं = नासाग्रकुहरशब्दमनोहरं, दन्तिभिः = हस्तिभिः, पीयमानः = आघ्रायमाणः, क्रियमाणपान इति भावः, काननोदुम्बराणां = वनजन्तुफलानां, परिणमयिता = परिपाकयिता, शीतः = शीतलः, वायुः = पवनः, देवपूर्वं = 'देव' शब्दपूर्वकं, गिरिं = पर्वतं, देवगिरिनामकम्, उपजिगमिषोः = उपयियासोः, ते = तव मेघस्य, नीचैः = शनैः, वास्यति = गमिष्यति त्वां बीजयिष्यतीत्यर्थः।

(ख) भावार्थः - हे मेघ! तव वृष्ट्या उपबृंहितायाः वसुधायाः सौरभसम्बन्धेन मनोहरः नासिकाग्रशब्दपूर्वकमाघ्रायमाणः आरण्यकजन्तुफलानां परिपाकयिता शीतलो वायुस्तव देवगिरिपर्वतमुपगन्तुमिच्छोः नीचैः वहन् त्वां बीजयिष्यति।

छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ता छन्दः। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः - अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः वर्तते।

विशेषांशः - काननोदुम्बराणाम् - कानन+उदुम्बराणाम् (गुणसन्धिः)। देवपूर्वम् - देवः पूर्वो यस्मिन् तम् (बहुव्रीहिसमासः)। 'स्रोतोम्बुवेगेन्द्रिययोः'' इत्यमरः।

श्लोकः ४७

प्रसङ्गः - श्लोकेऽस्मिन् महाकवि परमशैवस्तत्रभवान् श्रीमान् कालिदासः यक्षमुखात् देवगिरिपर्वतमधिष्ठातारं देवं शङ्करमूर्तिं शिवतनयं कार्तिकेयं प्रस्तौति -

तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेघीकृतात्मा
पुष्पासारैः स्नपयतु भवान्व्योमगङ्गाजलार्द्रैः।
रक्षाहेतोर्नवशशिभृता वासवीनां चमूना-
मत्यादित्यं हुतवहमुखे सम्भृतं तद्धि तेजः॥४७॥

अन्वयः - तत्र नियतवसतिं स्कन्दं पुष्पमेघीकृतात्मा भवान् व्योमगङ्गाजलार्द्रैः पुष्पासारैः स्नपयतु। तत् हि वासवीनां चमूनां रक्षाहेतोः नवशशिभृता हुतवहमुखे सम्भृतम् अत्यादित्यं तेजः।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - (हे मेघ!) तत्र = तस्मिन् देवगिरौ, नियतिवसतिं = नित्यसंनिहितं, स्कन्दं = कुमारं स्वामिनं, पुष्पमेघीकृतात्मा = कामरूपत्वात्, पुष्पवर्षकमेघीकृतविग्रहः, भवान् = त्वं मेघः, व्योमगङ्गाजलार्द्रैः = आकाशगङ्गाजलक्लिन्नैः, पुष्पासारैः = पुष्पसंपातैः, स्नपयतु = अभिषिञ्चतु। तत् हि = यतः सः स्कन्दः, भगवान् कार्तिकेयः, वासवीनां = ऐन्द्रीणाम् इन्द्रसम्बन्धिनीनां, चमूनां = सेनानां, रक्षाहेतोः = रक्षणार्थं, नवशशिभृता = बालचन्द्रधारिणा, भगवता चन्द्रशेखरेणेति तात्पर्यं, हुतवहमुखे = वह्निवदने, सम्भृतं = संचितम्, अत्यादित्यम् = आदित्यादपि, उत्कृष्टं, तेजः = धाम, साक्षाद्भगवतो हरस्यैव मूर्त्यन्तरमिति भावः अस्तीति शेषः।

(ख) भावार्थः - हे मेघ! देवगिरौ नित्यावासस्थानं कार्तिकेयं पुष्पवर्षकमेघीकृतविग्रहः सन् भवान् स्वयमेव आकाशगङ्गा जलक्लिन्नैः पुष्पवृष्टिभिः स्नपयतु, यतः भगवान् स्कन्दऐन्द्रीणां सेनानां रक्षार्थं भगवता चन्द्रशेखरेणाग्निमुखे सञ्चितं सूर्यादप्यधिकं वीर्यमस्ति।

छन्दः - अस्मिन् श्लोके मन्दाक्रान्ता छन्दः। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः - अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः।

विशेषांशः - अत्यादित्यम् - अति + आदित्यम् (यण् सन्धिः)

नियतवसतिं - नियता वसतिर्यस्य सः (बहुव्रीहिसमासः)

'धारासम्पात आसारः' इत्यमरः।

श्लोकः ४८

प्रसङ्गः – श्लोकेऽस्मिन् कविताकामिनीविलासो महाकविस्तत्रभवान् कालिदासः यक्षमुखात् कार्तिकेयवाहनमयूर प्रसादनार्थं निर्दिशति –

ज्योतिर्लेखावलयि गलितं यस्य बर्हं भवानि
पुत्रप्रेम्णा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति।
धौतापाङ्गं हरशशिरुचा पावकेस्तं मयूरं
पश्चादद्रिग्रहणगुरुभिर्गर्जितैर्नर्तयेथाः ॥४८॥

अन्वयः – ज्योतिर्लेखावलयि गलितं यस्य बर्हं भवानी पुत्रप्रेम्णा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति। हरशशिरुचा धौतापाङ्गं पावकेः तं मयूरं पश्चात् अद्रिग्रहणगुरुभिः गर्जितैः नर्तयेथाः।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – (हे मेघ!) ज्योतिर्लेखावलयि = तेजोराजिमण्डलयुक्तं, गलितं = भ्रष्टं, यस्य = मयूरस्य, बर्हं = पिच्छं, भवानी = गौरी, पुत्रप्रेम्णा = पुत्रस्नेहेन, कुवलयदलप्रापि = नीलकमलपत्रप्रापकं यथा स्यात्तथा, कर्णे = श्रवणे, करोति = विदधाति, दलेन सह धारयतीत्यर्थः। हरशशिरुचा = हरशिरश्चन्द्रिकया, धौतापाङ्गं = क्षालितनेत्रकोणं, पावकेः = स्कन्दस्य, (पावकस्य = अग्नेः अपत्यं पावकिः स्कन्दः, तस्य) तं = पूर्वोक्तं, मयूरं = बर्हिणं, पश्चात् = पुष्पवृष्टेरनन्तरम्, अद्रिग्रहणगुरुभिः = देवगिरिसंक्रमणमहद्भिः, देवगिरिगुहा-प्रतिध्वनितगुरुभिरिति तात्पर्यं, गर्जितैः = स्तनितैः, नर्तयेथाः = नृत्यं कारय। मार्दङ्गिकभावेन भगवन्तं कुमारमुपास्वेति भावः।

(ख) भावार्थः – हे मेघ! तत्र तेजोरेखामण्डलयुक्तं यस्य मयूरस्य पिच्छं पार्वती पुत्रस्नेहेन कुवलयदलधारणयोग्ये कर्णे धारयति, तस्य भगवतः स्कन्दस्य पूर्वोक्तं मयूरं देवगिरिगुहाप्रसारि दीर्घैः स्वगर्जनैः नर्तयेथाः।

छन्दः – अत्र मन्दाक्रान्ता छन्दः वर्तते। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः – श्लोकेऽस्मिन् उदात्तोऽलङ्कारः।

विशेषांशः – धौतापाङ्गम् – धौत+अपाङ्गम् (दीर्घसन्धिः)

धौतापाङ्गम् – धौतो अपाङ्गौ यस्य तम् (बहुव्रीहि)।

'पिच्छबर्हे नपुंसके' इत्यमरः।

श्लोकः ४९

प्रसङ्गः – श्लोकेऽस्मिन् महाकविकालिदासः यक्षमुखादलकामार्गागतां चर्मण्वती नामिकां नदीं वर्णयति –

आराध्यैनं शरवणभवं देवमुल्लङ्घिताध्वा
सिद्धद्वन्द्वैर्जलकणभयाद्वीणिभिर्मुक्तमार्गः।
व्यालम्बेथाः सुरभितनयालम्भजां मानयिष्यन्
स्रोतोमूर्त्या भुविपरिणतां रन्तिदेवस्य कीर्तिम्॥४९॥

अन्वयः – एनं शरवणभवं देवम् आराध्यवीणिभिः सिद्धद्वन्द्वैः जलकणभयात् मुक्तमार्गः उल्लङ्घिताध्वा सुरभितनयालम्भजां भुवि स्रोतोमूर्त्या परिणतां रन्तिदेवस्य कीर्तिं मानयिष्यन् व्यालम्बेथाः।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – (हे मेघ!) एनं = पूर्वोक्तं, शरवणभवं = बाणतृणारण्योत्पन्नं, देवं = सुरं, स्कन्दमित्यर्थः, आराध्य = समभ्यर्च्य, वीणिभिः = वीणावद्भिः, सिद्धद्वन्द्वैः = सिद्धमिथुनैः,जलकणभयात् = तोयबिन्दुत्रासात्, मुक्तमार्गः = त्यक्तवर्त्मा सन्, उल्लङ्घिताध्वा = अतिक्रान्तपथः, कियन्तमध्वानगत इत्यर्थः।

सुरभितनयालम्भजां = गवालम्भनजातां, भुवि = पृथिव्यां, स्रोतोमूर्त्या = प्रवाहरूपेण, परिणतां = परिवर्तितां, रन्तिदेवस्य = रन्तिदेवाऽख्यस्य दशपुराधीशस्य, कीर्तिं = यशः, 'चर्मण्वती' नामिकां नदीमिति भावः, मानयिष्यन् = सत्कारयिष्यन्, व्यालम्बेथाः = नीचैः भव, नम्रीभव, आलम्बस्ववेत्यर्थः।

(ख) भावार्थः - हे मेघ! शरणभवम् एनं भगवन्तं स्कन्दमुपास्य तवं तदुपासनार्थमागतैः वीणावद्भिः सिद्धमिथुनैः तोयबिन्दुत्रासात् त्यक्तवर्त्मा सन् दशपुराधीश्वरस्य रन्तिदेवस्य कीर्तिविस्तारयन्तीं चर्मण्वतीनामनदीमालम्ब्य अवतरेः।

छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ता छन्दः। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः - अत्रापह्नुतिरलङ्कारः। अपि च कीर्तिचर्मण्वत्योर्मध्ये भेदसत्त्वेऽपि अभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिरलङ्कारः।

विशेषांशः - व्यालम्बेथाः - वि+आलम्बेथाः (यण् सन्धिः)

मुक्तमार्गः - मुक्तः मार्गः यस्य सः (बहुव्रीहिसमासः)।

'शरजन्मा षडाननः'' इत्यमरः।

'अयनं वर्त्ममार्गाध्व' इत्यमरः।

श्लोकः ५०

प्रसङ्गः - श्लोकेऽस्मिन् महाकविकालिदासः यक्षमुखात् चर्मण्वत्याः कामपि दर्शनीयां भाविनीं दशामुत्प्रेक्षमाणामाह-

त्वय्यादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचौरे
तस्याः सिन्धोः पृथुमपि तनुं दूरभावात्प्रवाहम्।
प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टी-
रेकं मुक्तागणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम्॥५०॥

अन्वयः - शार्ङ्गिणः वर्णचौरे त्वयि जलम् आदातुम् अनवते (सति) पृथुम् अपि दूरभावात् तनुं तस्याः सिन्धोः प्रवाहं गगनगतयो दृष्टीः आवर्ज्य एकं स्थूलमध्येन्द्रनीलं भुवः मुक्तागुणम् इव प्रेक्षिष्यन्ते नूनम्।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - (हे मेघ!) शार्ङ्गिणः = कृष्णस्य, वर्णचौरे = कान्तेः अपहारके, (कान्तिचौरे), त्वयि = भवति (मेघः इति तात्पर्य) जलं = वारि, आदातुं = ग्रहीतुम्, अवनते = लम्बमाने सति, पृथुम् अपि = स्थूलमपि, दूरभावात् = विप्रकर्षात्, तनुं = सूक्ष्मतया प्रतीयमानं, तस्याः = पूर्वोक्तायाः, सिन्धोः = नद्याः चर्मण्वत्या इति भावः, प्रवाहं = वेगं, गगनगतयः = आकाशचारिणः, गन्धर्वसिद्धप्रभृतयः, दृष्टीः = नेत्राणि, आवर्ज्य = संनियम्य, एकम् = एकयष्टिकं, स्थूलमध्येन्द्रनीलं = पृथुमध्यमणीभूतेन्द्रनीलं, भुवः = पृथिव्याः, मुक्तागुणं = मौक्तिकहारम्, इव = यथा, नूनं = निश्चयेन, प्रेक्षिष्यन्ते = द्रक्ष्यन्ति।

(ख) भावार्थः - हे मेघ! विष्णोः कान्त्यपहारके नीलवर्णे त्वयि चर्मण्वत्यामवनते (जलपानार्थं) सति स्थूलमपि दूरभावात् सूक्ष्मतया प्रतीयमानं चर्मण्वत्या नद्याः प्रवाहं व्योमचारिणः सिद्धगन्धर्वादयः नेत्राणि निक्षिप्यैकयष्टिकं पृथुमध्यमणियुक्तं भुवो मौक्तिकहारमिव निश्चयेन अवलोकयिष्यन्ति।

छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ता छन्दः। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः - श्लोकेऽस्मिन् वर्णचौर्यरूपासम्भववस्तुसम्बन्धो भवन्नपि शार्ङ्गिणो वर्णसाम्यप्रतिपादनान्नि-दर्शनालङ्कारः। अपि च कृष्णमेघयुक्तचर्मण्वती प्रवाहे पृथिवी कण्ठोस्थितस्थूलमध्येन्द्रनीलमुक्ताहारस्य सम्भावनात् उत्प्रेक्षालङ्कारः एवमलङ्कारद्वयस्याङ्गाङ्गिभावत्वात् सङ्करालङ्कारोऽत्र।

विशेषांशः – त्वय्यादातुम् – त्वयि+आदातुम् (यण्सन्धिः)।

गगनगतयः – गगने गतिः येषाम् ते (व्यधिकरणबहुव्रीहिसमासः)।

आदातुम् – आङ्+दा+तुमुन्।

'चापः शार्ङ्गिमुरारेस्तु' इत्यमरः।

श्लोकः ५१

प्रसङ्गः – श्लोकेऽस्मिन् महाकविकालिदासो यक्षमुखात् कथयति यत् चर्मण्वतीमुत्तीर्य मेघः दशपुरवधूनां कौतूहलपूर्णनेत्राणां विषयो भूत्वा अग्रे गच्छेदिति –

तामुत्तीर्य व्रज परिचितभ्रूलताविभ्रमाणां
पक्ष्मोत्क्षेपादुपरिविलसत्कृष्णशारप्रभाणाम्।
कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्मबिम्बं
पात्रीकुर्वन्दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम्॥५१॥

अन्वयः – ताम् उत्तीर्य आत्मबिम्बं परिचितभ्रूलताविभ्रमाणां पक्ष्मोत्क्षेपात् उपरिविलसत्कृष्णशारप्रभाणां कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषां दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानां पात्रीकुर्वन् व्रज।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – (हे मेघ!) तां = चर्मण्वतीम्, उत्तीर्य = पारं गत्वा, आत्मबिम्बं = स्वमूर्तिं, परिचितभ्रूलताविभ्रमाणां = अभ्यस्तभ्रूवल्लीविलासानां, पक्ष्मोत्क्षेपात् = नेत्रलोमोन्नमनात्, उपरिविलसत्कृष्ण-शारप्रभाणाम् = ऊर्ध्वस्फुरमाणनीलशबलकान्तीनां, कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषां = माध्यकुसुमेतत्स्ततश्चलनाऽनुगभ्रमर समानां, दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानां = रन्तिदेवनगरीकामिनीनयनाभिलाषाणां, पात्रीकुर्वन् = विषयीकुर्वन्, व्रज = गच्छ।

(ख) भावार्थः – हे मेघ! चर्मण्वतीमुत्तीर्य त्वं त्वदवलोकनायोर्ध्ववदनानां भ्रूविलासज्ञानां रन्तिदेवनगर दशपुरललनानां नेत्राणां कुतूहलं संवर्धयन् गच्छेः।

छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ता छन्दः। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः – अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः। असम्भववस्तुसम्बन्धात् सादृश्यबोधनात् निदर्शनालङ्कारः। अपि च केचिदुपमालङ्कार इति स्वीकुर्वन्ति।

विशेषांशः – पक्ष्मोत्क्षेपात् – पक्ष्म+उत्क्षेपात् – गुणसन्धिः।

आत्मबिम्बम् – आत्मनः बिम्बः तम् (षष्ठी तत्पुरुष समासः)

मधुकरः – मधु+कृ+टप्रत्ययः।

'वधूर्जायास्नुषा स्त्री च' इत्यमरः।

श्लोकः ५२

प्रसङ्गः – श्लोकेऽस्मिन् महाकविकालिदासः दशपुरानन्तरं ब्रह्मावर्ते कुरुक्षेत्रनामके प्रसिद्धस्थले छायया प्रविशति मेघः इति यक्षमुखात् निर्दिशति –

ब्रह्मावर्तं जनपदमथच्छायया गाहमानः
क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद्भजेथाः।
राजन्यानां शितशरशतैर्यत्र गाण्डीवधन्वा
धारापातैस्त्वमिव कमलान्यभ्यवर्षन्मुखानि॥५२॥

अन्वयः- अथ ब्रह्मावर्तं जनपदं छायया गाहमानः क्षत्रप्रधनपिशुनं तत् कौरवं क्षेत्रं भजेथाः। यत्र गाण्डीवधन्वा शितशरशतैः राजन्यानां मुखानि धारापातैः कमलानि त्वम् इव अभ्यवर्षत्।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - हे मेघ !, अथ = अनन्तरं (दशपुरमतिक्रम्य), ब्रह्मावर्तं = ब्रह्मावर्तनामानं, जनपदं = प्रदेशं, छायया = प्रतिबिम्बेन, गाहमानः = प्रविशन्, क्षत्रप्रधनपिशुनं = क्षत्रिययुद्धसूचकं, कौरवपाण्डवयुद्धसूचकं, तत् = प्रसिद्धं, कौरवं = कुरुकुलसम्बन्धि, क्षेत्रं = स्थानं, कुरुक्षेत्रमिति भावः, भजेथाः = सेवस्व, गच्छेति भावः, यत्र = यस्मिन् कुरुक्षेत्रे, गाण्डीवधन्वा = अर्जुनः, शितशरशतैः = अत्यन्ततीक्ष्णबाणैः, राजन्यानां = क्षत्रियाणां, मुखानि = वदनानि, त्वं = मेघः, धारापातैः = जलवृष्टिभिः, कमलानि = जलजानि, इव = यथा, अभ्यवर्षत् = अभिमुखं वृष्टवान्, प्रचुरबाणप्रहारैः राज्ञां क्षत्रियाणां शिरांसि चिच्छेदेत्यर्थः।

(ख) भावार्थः - हे मेघ! दशपुरमतिक्रम्य त्वं ब्रह्मावर्तं नामकं प्रसिद्धं प्रदेशं प्रविश्य कुरुक्षेत्रं गच्छ। यस्मिन् कुरुक्षेत्रे गाण्डीवधन्वा अर्जुनः महाभारतयुद्धस्थले तीक्ष्णैः शतैरपि बाणैः क्षत्रियनृपाणां वदनानि अभ्यवर्षत्। यथा त्वं जलधारावृष्टिभिः कमलानां मुखानि अभ्यवर्षसि।

छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ता वृत्तमस्ति। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः - अत्रार्जुनबाणवृष्टिमेघजलवृष्टिसादृश्यादुपमाऽलङ्कारः।

विशेषांशः - शितशरशतैर्यत्र - शितशरशतैः + यत्र (विसर्ग सन्धिः)

गाण्डीवधन्वा - गाण्डीवं धनुर्यस्य सः (बहुव्रीहिसमासः)।

यत्र - यस्मिन्नर्थे यत्+ङि+त्रल्।

'नीवृज्जनपदो देशः' इत्यमरः।

श्लोकः ५३

प्रसङ्गः - श्लोकेऽस्मिन् महाकविकालिदासः यक्षमुखात् मेघमलकामार्गक्रमागतायाः सरस्वत्याः जलं गृहीत्वाऽग्रेगन्तुमुपदिशति -

हित्वा हालामभिमतरसां रेवतीलोचनाऽङ्कां
बन्धुप्रीत्या समरविमुखो लाङ्गली याः सिषेवे।
कृत्वा तासामभिगममपां सौम्य! सारस्वतीना-
मन्तः शुद्धस्त्वमपि भविता वर्णमात्रेण कृष्णः ॥५३॥

अन्वयः- बन्धुप्रीत्या समरविमुखः लाङ्गली अभिमतरसां रेवतीलोचनाऽङ्कां हालां हित्वा याः सिषेवे। हे सौम्य! त्वम् अपि तासां सारस्वतीनाम् अपाम् अभिगमं कृत्वा अन्तःशुद्धो वर्णमात्रेण कृष्णः भविता।

पर्यायपदानि - (क) व्याख्या - बन्धुप्रीत्या = बान्धवप्रेम्णा, पाण्डवकौरवप्रेम्णा, न तु भयात्, समरविमुखः = युद्धपराङ्मुखः, लाङ्गली = हलधरो बलरामः, अभिमतरसाम् = अभीप्सितस्वादयुक्तां, रेवतीलोचनाऽङ्कां = स्वभार्यां नयनलक्षणां, रेवतीकटाक्षतुल्यां मदोत्पादिकामिति, हालां = सुरां, हित्वा = त्यक्त्वा, याः अपः = सरस्वतीसम्बन्ध्यपः, सिषेवे = सेवितवान् पानमकरोदिति भावः, सौम्य ! = हे साधो !, त्वं = भवान् मेघः, अपि, तासां = पूर्वकथितानां, सारस्वतीनां = सरस्वतीनदी सम्बन्धिनीनाम्, अपां = जलानाम्, अभिगमं = सम्मुखगमनं, पानमिति तात्पर्यं, कृत्वा = विधाय, अन्तःशुद्धः = अन्तर्निमलः, निर्दोषः सन्, वर्णमात्रेण = रूपमात्रेण, कृष्णः = श्यामलः, न तु पापकर्मणा, भविता = भविष्यति।

(ख) भावार्थः - हे सुभग मेघ! स्वबान्धवानां कौरवपाण्डवानां प्रेम्णा बलरामः महाभारतसमरपराङ्मुखो भूत्वा अभीष्टरसास्वादयुक्तां तथा च स्वप्रियायाः रेवत्याः नयनयोः चिह्नितां मदिरां परित्यज्य यस्याः सरस्वतीनद्याः

जलानां सेवनं कृतवान् तथा च अन्तः शुद्धो बभूव तस्याः एव जलमुपभुज्य भवानपि पवित्रान्तःकरणः सन् वर्णमात्रेण कृष्णो भविष्यसि।

छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ता छन्दः। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः – श्लोकेऽस्मिन् उदात्त अलङ्कारः।

विशेषांशः – अभिमतरसाम् – अभिमतः रसो यस्याः सा ताम् (बहुव्रीहिसमासः)।

लाङ्गली – लाङ्गल+इनि (प्र०पु०एकवचनं)

'सुरा हलिप्रिया हाला' इत्यमरः।

अभ्यास-प्रश्नाः

(क) वस्तुनिष्ठप्रश्नाः –

निर्देशः – निम्नाङ्कितप्रश्नेषु उचितविकल्पस्य वर्णाङ्कं कोष्ठके चिनुत –

१. छायात्माऽपि प्रकृतिसुभगो प्रवेशं लप्स्यते –

(क) मेघस्य (ख) सरितः

(ग) गम्भीरायाः (घ) यक्षस्य ( )

२. शीतः वायुः उपजगमिषोः ते नीचैः वास्यति –

(क) रामपूर्वं गिरिम् (ख) आम्रकूटगिरिम्

(ग) देवपूर्वं गिरिम् (घ) नीचैर्गिरिम् ( )

३. व्योमगङ्गाजलार्द्रैः पुष्पासारैः स्नपयतु –

(क) मेघम् (ख) हुतवहम्

(ग) अत्यादित्यम् (घ) स्कन्दः ( )

४. 'पावकेः' विशेषणं प्रयुक्तमस्ति –

(क) चण्डिकायै (ख) इन्द्रदेवतायै

(ग) स्कन्ददेवतायै (घ) अग्निदेवतायै ( )

५. गाण्डीवधन्वा अस्ति –

(क) यक्षः (ख) कौरवः

(ग) मेघः (घ) अर्जुनः ( )

६. बन्धुप्रीत्या समरविमुखो बभूव –

(क) कृष्णः (ख) लाङ्गली

(ग) अर्जुनः (घ) सौम्यः

(ख) अतिलघूत्तरात्मकप्रश्नाः –

निर्देशः – निम्नाङ्कितप्रश्नानाम् एकपङ्क्तावेव उत्तराणि लेख्यानि –

१. विवृतजघनां को विहातुं समर्थो न भवति?

२. वासवीनां चमूनां रक्षाहेतोः केन हुतवहमुखे तेजः संभृतम्?

३. भवानी पुत्रप्रेम्णा का नदी वर्णिता?

४. रन्तिदेवस्य कीर्तिरूपा का नदी वर्णिता ?
५. कौरवं क्षत्रप्रधनपिशुनं क्षेत्रं किमस्ति ?
६. कासामपामधिगमं कृत्वा मेघः वर्णमात्रेण कृष्णः भविता ?

(ग) लघूत्तरात्मकप्रश्नाः –

निर्देशः – निम्नाङ्कितप्रश्नानां पञ्चषा पङ्क्तिषु उत्तराणि लेख्यानि –

१. मेघः कथं गम्भीरायाः साक्षात्कारं मोघीकर्तुं नार्हति ?
२. देवगिरिपर्वतस्य वैशिष्ट्यं लिखत।
३. पावके: परिचयः स्वशब्देषु प्रतिपादनीयः।
४. चर्मण्वत्या जलमादातुं लम्बमाने मेघे तस्य शोभां वर्णयत।
५. दशपुरवधूनां किंविधं वैशिष्ट्यं कविना व्यक्तम् ?
६. यक्षः कथं मेघं कुरुक्षेत्रगमनार्थं निर्दिशति ?

(घ) निबन्धात्मकाः प्रश्नाः –

निर्देशः – निम्नाङ्कितश्लोकानां सप्रसङ्गं व्याख्या कार्या –

१. तस्याः किञ्चित् .... विहातुं समर्थः ॥
२. तत्र स्कन्दं .... तद्धि तेजः ॥
३. ब्रह्मावर्तं जन .... वर्षन्मुखानि ॥
३. हित्वा हालाम् .... वर्णमात्रेण कृष्णः ॥

निर्देशः – निम्नाङ्कितश्लोकानां भावार्थः संस्कृते लेखनीयः –

१. ज्योतिर्लेखावलयि .... नर्तयेथाः ॥
२. त्वय्यादातुं .... स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ॥
३. आराध्यैनं शरव .... रन्तिदेवस्य कीर्तिम् ॥

निर्देशः – निम्नाङ्कित सूक्तेः सप्रसङ्गं भावार्थः संस्कृते लेखनीयः –

ज्ञातास्वादो विवृतजघनां को विहातुं समर्थः ॥

५. कुरुक्षेत्रतः अलकापुरीपर्यन्तं वर्णनम्

श्लोकः ५४

प्रसङ्गः - श्लोकेऽस्मिन् महाकविकालिदासः यक्षमुखादलकापुरीमार्गं प्रदर्शयन् हिमालयात् प्रवहन्त्याः गङ्गानद्याः वर्णनं प्रस्तौति -

तस्माद् गच्छेदनुकनखलं शैलराजाऽवतीर्णां
जह्नोः कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपङ्क्तिम्।
गौरीवक्त्रभ्रुकुटिरचनां या विहस्येव फेनैः
शम्भोः केशग्रहणमकरोदिन्दुलग्नोर्मिहस्ता॥५४॥

अन्वयः- तस्मात् अनुकनखलं शैलराजावतीर्णां सगरतनयस्वर्गसोपानपङ्क्तिं जह्नोः कन्यां गच्छेः। या गौरीवक्त्रभ्रुकुटिरचनां फेनैः विहस्य इव इन्दुलग्नोर्मिहस्ता (सती) शम्भोः केशग्रहणम् अकरोत्।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - (हे मेघ!) तस्मात् = कुरुक्षेत्रात्, अनुकनखलं= कनखलतीर्थपार्श्वे, शैलराजावतीर्णां = नगाधिराजात्, हिमालयात्, नीचैः आगतां, सगरतनयस्वर्गसोपानपक्तिं= सगरपुत्रद्युलोकारोहणनिः श्रेणीं, सगरपुत्रस्वर्गगमनसाधनभूतामिति तात्पर्यं, जह्नोः = जह्नुनाम्नः राज्ञः, कन्यां = पुत्रीं, जाह्नवीमिति भावः, गच्छेः = गच्छ। या जाह्नवी (गङ्गा) गौरीवक्त्रभ्रुकुटिरचनां = पार्वतीवदनभ्रूभङ्गकरणं, फेनैः = डिण्डीरैः, विहस्य = अवहस्य, इव = मन्ये, इन्दुलग्नोर्मिहस्ता = शशिव्यापृत तरङ्गकरा (सति) शम्भोः = शङ्करस्य, केशग्रहणं = कचग्राहम्, अकरोत् = कृतवती।

(ख) भावार्थः - हे मेघ! कुरुक्षेत्रात् अग्रे कनखलाख्याद्रिपार्श्वे हिमालयादवरूढां सगरपुत्राणां कृते स्वर्गस्य आरोहणसोपानमिव स्थितां गङ्गां गच्छ या गङ्गा सापत्न्यरोषात् पार्वत्याः मुखे जायमानां भ्रूभङ्गरचनां फेनैः उपहसन्तीव चन्द्रसंलग्नस्वतरङ्गमयैः हस्तैः शिवस्य केशग्रहणं कृतवती। अर्थात् पार्वत्याः सपत्नी भूत्वा भगवतः शिवस्य जटाजूटे एव स्थिता।

छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ता छन्दः। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः - विरहस्य इव इत्यत्र सम्भावनयोत्प्रेक्षा। ऊर्मय एव हस्ताः इत्यत्र रूपकमलङ्कारः। एतयोरलङ्कारयोः निरपेक्षतया स्थित्या संसृष्ट्यलङ्कारः।

विशेषांशः - विहस्येव - विहस्य + इव (गुणसन्धिः)

अनुकनखलम् - कनखलस्य समीपे (अव्ययीभावसमासः)।

'गङ्गा विष्णुपदी जह्नुतनया सुरनिम्नगा' इत्यमरः।

श्लोकः ५५

प्रसङ्गः - श्लोकेऽस्मिन् महाकविकालिदासः गङ्गाजलं पातुं प्रवृत्ते मेघे गङ्गामेघयोः काञ्चिदपूर्वां शोभामुपस्थापयति-

तस्याः पातुं सुरगज इव व्योम्नि पश्चार्द्धलम्बी
त्वं चेदच्छस्फटिकविशदं तर्कयेस्तिर्यगम्भः।
संसर्पन्त्या सपदि भवतः स्रोतसि छाययाऽसौ
स्यादस्थानोपगतयमुनासङ्गमेवाभिरामा ॥५५॥

अन्वयः – सुरगज इव व्योम्नि पश्चार्द्धलम्बी त्वम् अच्छस्फटिकविशदं तस्याः अम्भः तिर्यक् पातुं तर्कयेः चेत्, सपदि स्रोतसि संसर्पन्त्या भवतः छायया असौ अस्थानोपगतयमुनासङ्गमा इव अभिरामा स्यात्।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – (हे मेघ!) सुरगज इव = देवगज इव, ऐरावतसदृशः इति भावः, व्योम्नि = आकाशे, पश्चार्द्धलम्बी = पश्चिमार्द्धलम्बी सन्, त्वं = भवान् मेघः, अच्छस्फटिकविशदं = स्वच्छस्फटिकवत् अवदातम्, अम्भः = जलं, तिर्यक् = तिरश्चीनं, यथा तथा, पातुं = पानं कर्तुं, तर्कयेः = विचारयेः, चेत् = यदि, सपदि = तत्क्षणं, स्रोतसि = प्रवाहे, संसर्पन्त्याः = सङ्क्रामन्त्याः, भवतः = तव, छायया = प्रतिबिम्बेन, असौ = गङ्गा, अस्थानोपगतयमुनासङ्गमा इव = प्रयागेतर स्थानप्राप्तकालिन्दीसमागमा, इव = यथा, अभिरामा = मनोहरा, स्यात् = भवेत्।

(ख) भावार्थः – हे मेघ! दिग्गज इवाकाशे पश्चिमार्द्धलम्बी सन्, पूर्वार्द्धेन जलोन्मुखस्त्वं गङ्गायाः निर्मलं स्फटिकवत् स्वच्छं जलं तिर्यक् पातुं विचारयेर्यदि तर्हि तत्क्षणं प्रवाहे सङ्क्रामन्त्या तव प्रतिबिम्बेनासौ गङ्गा प्रयागादन्यत्र स्थाने यमुनया सङ्गता इव मनोहारिणी भवेत्।

छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ता छन्दः। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः – अच्छस्फटिकविशदम् इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः। अस्थानोपगतयमुना सङ्गमा इव इत्यत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः।

विशेषांशः – सङ्गमेवाभिरामा – सङ्गम+इव + (गुणसन्धिः) अभिरामा (दीर्घसन्धिः)

तिर्यक – तिरः वक्रम् अञ्चति गच्छति इति तिर्यक् (उपपदतत्पुरुष)

छाया सूर्यप्रियाकान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः इत्यमरः।

श्लोकः ५६

प्रसङ्गः – श्लोकेऽस्मिन् महाकविस्तत्रभवान् कालिदासः यक्षमुखात् वर्णयति यत् हिमालयमारूढो मेघः काञ्चन विशिष्टां शोभां धारयिष्यति –

आसीनानां सुरभितशिलं नाभिगन्धैर्मृगाणां
तस्या एव प्रभवमचलं प्राप्य गौरं तुषारैः।
वक्ष्यस्यध्वश्रमविनयने तस्य शृङ्गे निषण्णः
शोभां शुभ्रत्रिनयनवृषोत्खातपङ्कोपमेयाम्॥५६॥

अन्वयः:- आसीनानां मृगाणां नाभिगन्धैः सुरभितशिलं तस्या एव प्रभवं तुषारैः गौरम् अचलं प्राप्य अध्वश्रमविनयने तस्य शृङ्गे निषण्णः सन् शुभ्रत्रिनयनवृषोत्खातपङ्कोपमेयां शोभां वक्ष्यसि।

व्याख्या – (क) पर्यायपदानि – (हे मेघ!) आसीनानाम् = उपविष्टानां, मृगाणां = हरिणानां, कस्तूरिकामृगाणां, नाभिगन्धैः = कस्तूरीगन्धैः, सुरभितशिलं = सुगन्धितपाषाणं, तस्याः = गङ्गायाः एव, प्रभवं = कारणम्, उत्पत्तिस्थानमिति भावः, तुषारैः = हिमैः, गौरं = शुभ्रम्, अचलं = नगं, हिमालयमित्यर्थः, प्राप्य = आसाद्य, गत्वेति भावः अध्वश्रमविनयने = मार्गपरिश्रमापनोदके तस्य = हिमाद्रेः, शृङ्गे = सानौ, निषण्णः = उपविष्टः सन्, शुभ्रत्रिनयनवृषोत्खातपङ्कोपमेयां = धवलशिववृषभविदारितकर्दमकल्पां, शोभां = श्रियं, वक्ष्यसि = धारयिष्यसि।

(ख) भावार्थः:- हे मेघ! तदनन्तरमुपविष्टानां कस्तूरिकामृगाणां नाभिसौरभैः सुरभितपाषाणं, तस्याः गङ्गायाः उत्पत्तिकारणं तुषारधवलं हिमालयमासाद्य मार्गपरिश्रमापनोदके तस्य शिखरे समुपविष्टः सन् त्वं शुक्लहरवृषभविदारित-कर्दमसदृशीं शोभां धारयिष्यसि।

छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ता छन्दः। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः – हिमालयशिववृषभयोः मेघपङ्कयोश्च मध्ये सादृश्यादुपमालङ्कारोऽत्र।

विशेषांशः – वृषोत्खातः – वृष+उत्खात् (गुणसन्धिः)

अचलं – चलतीति चलः, न चलः अचलस्तम् (नञ् समासः)।

वक्ष्यसि – वह्+लृट् (म०पु०ए०व०)

मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी च इत्यमरः।

श्लोकः ५७

प्रसङ्गः – श्लोकेऽस्मिन् कविताकामिनीविलासः तत्रभवान् कालिदासः हिमाद्रौ लग्नां दावाग्निं शमयितुं मेघस्य वृष्टिक्रियायाः औचित्यपक्षं प्रस्तौति –

तं चेद्वायौ सरति सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा
बाधेतोल्काक्षपितचमरीबालभारो दवाग्निः।
अर्हस्येनं शमयितुमलं वारिधारासहस्रै-
रापन्नार्तिप्रशमनफलाः सम्पदो ह्युत्तमानाम्॥५७॥

अन्वयः- वायौ सरति सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा उल्काक्षपितचमरीबालभारः दवाग्निः तं बाधेत चेत् एनं वारिधारासहस्रैः अलं शमयितुम् अर्हसि हि उत्तमानां सम्पदः आपन्नार्तिप्रशमनफलाः (भवन्ति)।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - (हे मेघ!) वायौ = वाति, पवने, सरति = वाति सति, सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा = देवदारुप्रकाण्डसंघर्षणसम्भवः, उल्काक्षपितचमरीबालभारः = स्फुलिङ्गप्रदग्धचमरीकेशसमूहः, दावाग्निः = अरण्याग्निः, तं = हिमालयं, बाधेत चेत् = पीडयेत् यदि, (तर्हि), एनं = दावाग्निं, वारिधारासहस्रैः = जलधारासहस्रै, अलं = सम्यक्, शमयितुं = निर्वापयितुम्, अर्हसि = क्षमोऽसि। हि = यतः, उत्तमानां = महतां, सम्पदः = समृद्धयः, आपन्नार्तिप्रशमनफला = आर्तपीडानिवारणप्रयोजनाः भवन्तीति शेषः। अतो हिमालयस्य दावानलस्त्वया शमयितव्य इति भावः।

(ख) भावार्थः - हे मेघ! वनवाते वाति सति देवदारुप्रकाण्डसंघर्षणोत्पन्नः स्फुलिङ्गनिर्दग्धचमरीकेशस्तबकः दावानलो हिमालयं पीडयेत् चेत्तर्हि एनं दावाग्निं वारिधारासहस्रैः सम्यक् निर्वापयितुं त्वं सक्षमोऽसि, यतोहि महतां समृद्धयः आर्त्तपीडा निवारणप्रयोजना भवन्तीति। अतो हिमालयस्य दावानलस्त्वया शमयितव्य इति भावः।

छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ता छन्दः। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः – अत्र चतुर्थचरणेन तृतीयचरणस्यार्थसमर्थनात् अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः।

विशेषांशः – ह्युत्तुमानाम् – हि+उत्तमानाम् (यण्सन्धिः)

दवाग्निः – दवस्य अग्निः (षष्ठी तत्पुरुषसमासः)।

शमयितुम् – शम्+णिच्+तुमुन्।

उल्का स्यान्निर्गतज्वाला इत्यमरः।

श्लोकः ५८

प्रसङ्गः – श्लोकेऽस्मिन् महाकविकालिदासः हिमाद्रौ शरभाणां बाहुल्यवर्णनं प्रकटयति –

ये संरम्भोत्पतनरभसाः स्वाङ्गभङ्गाय तस्मिन्
मुक्ताध्वानं सपदि शरभा लङ्घयेयुर्भवन्तम्।

तान्कुर्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिपातावकीर्णान्
के वा न स्युः परिभवपदं निष्फलारम्भयत्नाः ॥५८॥

अन्वयः- तस्मिन् संरम्भोत्पतनरभसाः ये शरभाः मुक्ताध्वानं भवन्तं सपदि स्वाङ्गभङ्गाय लङ्घयेयुः, तान् तुमुलकरकावृष्टिपातावकीर्णान् कुर्वीथाः । निष्फलारम्भयत्नाः के वा परिभवपदं न स्युः ?

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - (हे मेघ!) तस्मिन् = हिमाद्रौ, संरम्भोत्पतनरभसाः = क्रोधोत्प्लवनवेगशालिनः, ये, शरभाः = अष्टापदमृगविशेषाः, मुक्ताध्वानं = परित्यक्तपथं, भवन्तं = त्वां मेघं, सपदि = झटिति, स्वाङ्गभङ्गाय = स्ववपुर्विनाशाय, लङ्घयेषु = अतिक्रमणं कुर्युः, तर्हि, तान् = शरभान्, तुमुलकरकावृष्टिपातावकीर्णान् = प्रचण्डोपलवर्षणविकीर्णान्, कुर्वीथाः = कुरुष्व तथाहि, निष्फलारम्भयत्नाः = विफलव्यापारनिरताः, के वा = प्राणिनः, परिभवपदं = तिरस्कारभाजनं, न = नहि, स्युः = भवेयुः, सर्वेऽपि प्राणिनः तिरस्कारभाजनानि भवन्तीत्यर्थः ।

(ख) भावार्थः - हे मेघ! तस्मिन् हिमाद्रौ कोपोत्प्लवनवेगिनो ये शरभाः त्यक्तमार्गं त्वां तत्क्षणं स्वाङ्गविनाशायातिक्रामेयुः त्वं तान् हिमोत्पलानां प्रचण्डवृष्टिपातैः विप्रकीर्णान् कुरुष्व । व्यर्थव्यापारव्यापृताः के प्राणिनः तिरस्कारभाजनाः न भवन्ति अर्थात् सर्वेऽपि प्राणिनः भवन्त्येवेति भावः ।

छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ता छन्दः । तल्लक्षणं पूर्ववदेव ।

अलङ्कारः - अत्र चतुर्थचरणेन तृतीयचरणार्थस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासालङ्कारः ।

विशेषांशः - मुक्ताध्वानम् - मुक्त+अध्वानम् (दीर्घसन्धिः)

परिभवपदं - परिभवस्य पदम् (षष्ठी तत्पुरुषसमासः)

'संरम्भः संभ्रमे कोपे' इत्यमरः ।

श्लोकः ५९

प्रसङ्गः - श्लोकेऽस्मिन् महाकविकालिदासपरमशैवः शिवचरणन्यासचिह्नितशिलायाः प्रदक्षिणां कर्तुं मेघमुपदिशति -

तत्र व्यक्तं दृषदि चरणन्यासमर्धेन्दुमौलेः
शश्वत् सिद्धैरुपचितबलिं भक्तिनम्रः परीयाः ।
यस्मिन् दृष्टे करणविगमादूर्ध्वमुद्धूतपापाः
कल्पिष्यन्ते स्थिरगणपदप्राप्तये श्रद्दधानाः ॥५९॥

अन्वयः- तत्र दृषदि व्यक्तं शश्वत् सिद्धैः उपचितबलिम् अर्धेन्दुमौलेः चरणन्यासं भक्तिनम्रः परीयाः यस्मिन् दृष्टे उद्धूतपापाः श्रद्दधानाः करणविगमात् ऊर्ध्वं स्थिरगणपदप्राप्तये कल्पिष्यन्ते ।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - (हे मेघ!) तत्र = हिमालये, दृषदि = कस्याञ्चिद् शिलायां, व्यक्तं = प्रकटं, शश्वत् = सदा, सिद्धैः = योगिभिः, उपचितबलिं = विरचितपूजाविधिम्, अर्धेन्दुमौलेः = चन्द्रचूडस्य शिवस्येत्यर्थः, चरणन्यासं = पादचिह्नं, भक्तिनम्रः = पूजाभावनया नमनशीलः (सन्), परीयाः = प्रदक्षिणां कुर्याः, यस्मिन् = पादन्यासे, दृष्टे = अवलोकिते सति, उद्धूतपापाः = मुक्तकिल्विषा (सन्तः), श्रद्दधानाः = श्रद्धां कुर्वाणाः विश्वसन्तः, करणविगमात् = वपुस्त्यागात्, ऊर्ध्वम् = अनन्तरं, स्थिरगणपदप्राप्तये = शाश्वतप्रमथादिस्थानोपलब्धये, कल्पिष्यन्ते = समर्थाः भविष्यन्ति ।

(ख) भावार्थः – हे मेघ! तस्मिन् हिमालये कस्याशिंचत् शिलायां प्रकटं सदा सिद्धैर्नित्यं विहितसपर्यं शिवपादचिह्नं भक्तिभावनया प्रदक्षिणी कुरु, यद्दर्शनादेव भक्ताः निष्कल्मषाः सन्तः शिवस्य प्रमथादिगणेषु शश्वत्पदं प्राप्तुं समर्थाः भवन्ति।

छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ता छन्दः। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः – कार्ये प्रस्तुते कारणस्याभिधानादत्राप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः।

विशेषांशः – सरंभोत्पतनरभसा – संरम्भ + उत्पतनरभसाः (गुणसन्धिः)

उपचितबलिम् – उपचितः बलिः यस्य सः, तम् (बहुव्रीहिसमासः)।

'पाषाणप्रस्तरग्रावोपलश्मानः शिला दृषत्' इत्यमरः।

श्लोकः ६०

प्रसङ्गः – श्लोकेऽस्मिन् महाकविकालिदासः यक्षमुखात् हिमालयस्य वंश–गुहा–किन्नरीणां मनोज्ञं प्राकृतिकं वर्णनं प्रस्तौति –

शब्दायन्ते मधुरमनिलैः कीचकाः पूर्यमाणाः
संसक्ताभिस्त्रिपुरविजयो गीयते किन्नरीभिः।
निर्ह्लादस्ते मुरज इव चेत्कन्दरेषु ध्वनिः स्यात्
सङ्गीतार्थो ननु पशुपतेस्तत्र भावी समग्रः॥६०॥

अन्वयः- अनिलैः पूर्यमाणाः कीचकाः मधुरं शब्दायन्ते। संसक्ताभिः किन्नरीभिः त्रिपुरविजयः गीयते। कन्दरेषु ते निर्ह्लादः मुरजे ध्वनिः इव स्यात् चेत् (तर्हि) ततः पशुपतेः संगीतार्थः समग्रः भावी ननु॥

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - (हे मेघ!) अनिलैः = पवनैः, पूर्यमाणाः = पूरिताः, कीचकाः = वेणुविशेषाः, मधुरं = श्रुतिसुखं यथा तथा, शब्दायन्ते = शब्दं कुर्वन्ति, संसक्ताभिः = संयुक्ताभिः, किन्नरीभिः = किन्नराङ्गनाभिः, त्रिपुरविजयः = त्रिपुरदाहाख्यः, प्रबन्धः, गीयते = गानं क्रियते, कन्दरेषु = गुहासु, ते = तव मेघस्येति, निर्ह्लादः = निर्घोषः, मुरजे = मृदङ्गे, ध्वनिः = शब्दः, इव = यथा, मृदङ्गशब्द इवेति भावः, स्यात् = भवेत् चेत् = यदि, तर्हि = तत्र = चरणन्याससमीपे, पशुपतेः = भगवतः त्रिनेत्रस्य, संगीतार्थ = संगीतवस्तुः, समग्रः = सम्पूर्णः, भावी = भविष्यति, ननु = खलु॥

(ख) भावार्थ - हे मेघ! वायुभिः पूर्यमाणाः सच्छिद्रवंशाः कीचकाः कर्णप्रियं शब्दं कुर्वन्ति, संसक्ताः स्त्रियः (किन्नरस्त्रियः) त्रिपुरविजयं गायन्ति, कन्दरासु तव गर्जनं मृदङ्गे ध्वनिरिव भवेच्चेत् तर्हि नूनं शङ्करस्य सङ्गीतवस्तु सम्पूर्णो भविष्यति।

छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ता छन्दः। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः – मुरजे ध्वनिः इव इति प्रयोगात् उपमालङ्कारः।

विशेषांशः – पशुपतेस्तत्र – पशुपतेः+तत्र (विसर्गसन्धिः)

त्रिपुरविजयः – त्रयाणां पुराणां समाहारस्त्रिपुरम् (द्विगु समासः) त्रिपुरस्य विजयः (ष०तत्पुरुष समासः)।

'दरी तु कन्दरो वा स्त्री' इत्यमरः।

श्लोकः ६१

प्रसङ्गः - श्लोकेऽस्मिन् महाकविस्तत्रभवान् कालिदासो यक्षमुखात् मेघं भगवदवतारपरशुरामबिद्धक्रौञ्चविवरात् मानसरोवरं गन्तुं निर्दिशति –

प्रालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य तांस्तान्विशेषान्
हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत्क्रौञ्चरन्ध्रम्।
तेनोदीचीं दिशमनुसरेस्तिर्यगायामशोभी
श्यामः पादो बलिनियमनाऽभ्युद्यतस्येव विष्णोः॥
६१॥

अन्वयः- प्रालेयाद्रेः उपतटं तान् तान् विशेषान् अतिक्रम्य हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत् क्रौञ्चरन्ध्रं तेन बलिनियमनाऽभ्युद्यतस्य विष्णोः श्यामः पाद इव तिर्यगायामशोभी (सन्) उदीचीं दिशम् अनुसरेः।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - (हे मेघ!) प्रालेयाद्रेः = तुषाराद्रेः, हिमालयस्येति भावः, उपतटं = तटपार्श्वे, तान्-तान् = दर्शनीयान् (प्रसिद्धान्) पदार्थान्, अतिक्रम्य = उल्लंघ्य, हंसद्वारं = मानसरोवरं प्रति गन्तर्गीं, राजहंसानां प्रवेशद्वारं, भृगुपतियशोवर्त्म = परशुरामकीर्तिमार्गभूतं, भृगुपतेः = जामदग्न्यस्य परशुरामस्य, यशसः = कीर्तेः, वर्त्मः = मार्गः, तदिव, यत् क्रौञ्चरन्ध्रं = क्रौञ्चपर्वतस्य छिद्रविशेषः, क्रौञ्चपर्वतविवरं, तेन = क्रौञ्चविवरेण, बलिनियमनाऽभ्युद्यतस्य = बलिवशीकरणतत्परस्य, (बलेः = दैत्यस्य, नियमने = बन्धने, अभ्युद्यतस्य = उद्यतस्य) विष्णोः = हरेः, श्यामः = कृष्णवर्णः, पादः = चरणः, इव = यथा, तिर्यगायामशोभी = तिरश्चीनदैर्घ्यशोभी, सन् त्वम्, उदीचीम् = उत्तरां, दिशम् = आशाम्, अनुसरेः = अनुगमनं कुरु।

(ख) भावार्थः- हे मेघ! हिमालयतटपार्श्वे द्रष्टव्यान् पदार्थान् वीक्ष्य हंसानां मानससरोमर्त्यलोकगतागतयोर्मार्गभूतं परशुरामकीर्तिमार्गभूतं यत् क्रौञ्चपर्वतच्छिद्रमस्ति, तेन क्रौञ्चरन्ध्रेण त्वं बलिवशीकरणतत्परस्य वामनावतारस्य नारायणस्य वक्रायातश्यामपाद इव शोभायमानः सन् उत्तराभिमुखं दिशमनुसर।

छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ता छन्दः। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः - 'यशोवर्त्म' इत्यत्रारोपाद्रूपकः। 'विष्णोः पाद इव' इत्यत्र श्रौत्युपमाऽलङ्कारः। इत्थं तयोः निरपेक्षस्थितित्वात् संसृष्टिरलङ्कारः।

विशेषांशः - तेनोदीचीम् - तेन+उदीचीम् (गुणसन्धिः)

प्रालेयाद्रेः - प्रालेयस्य अद्रिः, तस्य (षष्ठी तत्पुरुषः)।

अतिक्रम्य - अति+क्रम+क्त्वा स्थाने ल्यप् आदेशे।

'प्रालेयं मिहिका च' इत्यमरः।

श्लोकः ६२

प्रसङ्गः - श्लोकेऽस्मिन् यक्षः सन्निकृष्टं गिरीशनिवासभूतमुज्ज्वलकैलासं गन्तुं मेघमुपदिशति-

गत्वा चोर्ध्वं दशमुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसन्धेः
कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः।
शृङ्गोच्छ्रायैः कुमुदविशदैर्यो वितत्य स्थितः खं
राशीभूतः प्रतिदिनमिव त्र्यम्बकस्याट्टहासः॥६२॥

अन्वयः - ऊर्ध्वं च गत्वा दशमुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसन्धेः त्रिदशवनितादर्पणस्य कैलासस्य अतिथिः स्याः। यः कुमुदविशदैः शृङ्गोच्छ्रायैः खं वितत्य प्रतिदिनं राशीभूतः त्र्यम्बकस्य अट्टहास इव स्थितः।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - (हे मेघ!) ऊर्ध्वम् = उपरि, च = तथा, गत्वा = व्रजित्वा,

दशमुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसन्धेः = रावणबाहुविश्लेषितशृङ्गसन्धेः, त्रिदशवनितादर्पणस्य = सुरयोषिन्मुकुरभूतस्य, कैलासस्य स्फटिकत्वाद् रजतत्वाद्वा बिम्बग्राहित्वेनेदमुक्तम्। कैलासस्य = कैलासपर्वतस्य, अतिथिः = आगन्तुकः, स्याः = भवेः। यः = कैलासः, कुमुदविशदैः = श्वेतपद्मधवलैः, शृङ्गोच्छ्रायैः = शिखरोन्नत्ये, खम् = आकाशं, वितत्य = व्याप्य 'विस्तीर्य' प्रतिदिनं = प्रतिदिवसं, राशीभूतः = एकत्रीभूतः, त्र्यम्बकस्य = त्रिलोचनस्य, अट्टहासः = अतिशयहासः, इव = यथा, स्थित = विद्यमानः अस्तीति शेषः।

(ख) भावार्थः - हे मेघ! त्वं क्रौञ्चबिलनिर्गमनान्तरमुपरि च गत्वा रावणबाहुविश्लेषितशृङ्गसन्धेः देवाङ्गनामुकुरभूतस्य कैलासस्यातिथिर्भव यः कैलासः कुमुदवत् स्वच्छैः शिखराणाम् औन्नत्यैः आकाशं व्याप्य स्थितः सन् शिवस्य प्रतिदिनम् एकत्रीभूतस्य हासस्य राशिरिव विद्यमानोऽस्ति।

छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ता छन्दः। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः - 'कुमुदविशदैः' इत्यत्रोपमालङ्कारः। 'अट्टहास इव' इत्यत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः। इत्थं तयोरङ्गाङ्गिभावेन स्थितित्वात् सङ्करालङ्कारोऽत्र।

विशेषांशः - चोर्ध्वम् - च+ऊर्ध्वम् (गुणसन्धिः)

प्रतिदिनम् - दिनं दिनं प्रति इति प्रतिदिनम् (अव्ययीभाव समासः)

'अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः' इत्यमरः।

श्लोकः ६३

प्रसङ्गः - श्लोकेऽस्मिन् महाकविकालिदासः मेघे शिखरारूढे सति कैलासस्य शोभा नीलवसनधारी बलराम इव दर्शनीया भवेदिति यक्षमुखात् प्रस्तौति -

उत्पश्यामि त्वयि तटगते स्निग्धभिन्नाञ्जनाभे
सद्यः कृत्तद्विरददशनच्छेदगौरस्य तस्य।
शोभामद्रेः स्तिमितनयनप्रेक्षणीयां भवित्रीम्-
मंसन्यस्ते सति हलभृतो मेचके वाससीव॥६३॥

अन्वयः - स्निग्धभिन्नाञ्जनाभे त्वयि तटगते सद्यः कृत्तद्विरददशनच्छेदगौरस्य तस्य अद्रेः मेचके वाससि अंसन्यस्ते सति हलभृत इव स्तिमितनयनप्रेक्षणीयां शोभां भवित्रीम् उत्पश्यामि।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - (हे मेघ!) स्निग्धभिन्नाञ्जनाभे = मसृणमर्दितकज्जलद्युतौ, त्वयि = भवति, तटगते = शिखरारूढे (सति), सद्यः = तत्कालं, कृत्तद्विरददशनच्छेदगौरस्य = छिन्नकरिदन्तशुभ्रस्य, तस्य = पूर्वोपात्तस्य, अद्रेः = नगस्य, कैलासस्येति भावः, मेचके = कृष्णे, वाससि = अम्बरे, अंसन्यस्ते = स्कन्धस्थापिते, सति, हलभृतः = बलरामस्य, इव = यथा, स्तिमितनयनप्रेक्षणीयां = निश्चलनेत्रावलोकनीयां, शोभां = द्युतिं, भवित्रीं = भाविनीम्, उत्पश्यामि = तर्कयामि सम्भावयामि वा। अर्थात् नीलवसनधारिणो बलरामस्य शोभा इव तव शोभा भाविनी इति उत्प्रेक्षे इत्याशयः।

(ख) भावार्थः- हे मेघ! मसृणकज्जलकान्तौ त्वयि कैलासशिखरम् आरूढे सति सद्यः छिन्नगजदन्तस्य खण्डवत् कैलासपर्वतस्य श्यामले वस्त्रे स्कन्धप्रावृत्ते सति बलभद्रस्येव निश्चलनेत्रदर्शनीयां कान्तिं भाविनीमुत्प्रेक्षेऽहम्।

छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ता छन्दः। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः - कज्जलजलदयोः, कृष्णाम्बरमेघयोः बलरामकैलासयोश्च सादृश्यादत्रोपमाऽलङ्कारः।

विशेषांशः - वाससीव - वाससि + इव (दीर्घसन्धिः)

हलभृतः- हलं बिभर्तीति हलभृत् तस्य (उपपद तत्पु०)।

प्रेक्षणीयाम् – प्र+ईक्ष्+अनीयर्+टाप्।

'चिक्कणं मसृणं स्निग्धम्' इत्यमरः।

श्लोकः ६४

प्रसङ्गः – श्लोकेऽस्मिन् यक्षः मेघं कैलासे स्वच्छन्दं विचरतोः शिवपार्वत्योः शृङ्गारोहणक्रियायां सोपानत्वमधिगन्तुमुपदिशति –

हित्वा तस्मिन्भुजगवलयं शम्भुना दत्तहस्ता
क्रीडाशैले यदि च विचरेत्पादचारेण गौरी।
भङ्गीभक्त्या विरचितवपुः स्तम्भितान्तर्जलौघः
सोपानत्वं कुरु मणितटाऽरोहणायाग्रयायी॥६४॥

अन्वयः – तस्मिन् क्रीडाशैले शम्भुना भुजगवलयं हित्वा दत्तहस्ता (सती) गौरी यदि पादचारेण विचरेत् (तर्हि) अग्रयायी स्तम्भितान्तर्जलौघः भङ्गीभक्त्या विरचितवपुः मणितटारोहणाय सोपानत्वं कुरु।

पर्यायपदानि - (क) व्याख्या - (हे मेघ!) तस्मिन् = पूर्वोक्ते, क्रीडाशैले = केलिपर्वते, कैलास इति भावः, शम्भुना = भगवता शिवेन, भुजगवलयं = सर्पकङ्कणं, हित्वा = परित्यज्य, गौरीभीतिनिवारणायेति शेषः, दत्तहस्ता = समर्पितकरा सती, गौरी = पार्वती, यदि = चेत्, पादचारेण = चरणसंचारेण, विचरेत् = विहरेत्, तर्हि, अग्रयायी = पुरोगतः तथा स्तम्भितान्तर्जलौघः = प्रतिरुद्धान्तर्वारिधारः, भङ्गीभक्त्या = पर्वरचनया, विरचितवपुः = निर्मितशरीरः 'कल्पितदेहः' सन्, मणितटारोहणाय = मणितटाख्यस्थानम् आरोढुं, सोपानत्वं = सोपानकार्यं, कुरु = विधेहि, सोपानरूपो भवेति तात्पर्यम्।

(ख) भावार्थः– हे मेघ! तस्मिन् क्रीडापर्वते कैलासे भगवता शङ्करेण देव्यास्त्रासनिवारणार्थं भुजगवलयं परित्यज्य अवलम्बितकरा सती पार्वती पादसञ्चारेण विहरेत् चेत्तर्हि त्वं पुरोगामी सन् प्रतिरुद्धान्तर्वारिप्रवाहः पर्वरचनया कल्पितशरीरत्वं मणितटारोहणाय सोपानकार्यं कुरु।

छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ता छन्दः। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः – अत्र भुजगे वलयारोपात् रूपकमलङ्कारः।

विशेषांशः – जलौघः – जल+ओघः = जलौघः (वृद्धिसन्धिः)

भङ्गीभक्त्या – भङ्गीनां भक्तिः तया (षष्ठी तत्पुरुषः)। विरचितवपुः – विरचितं वपुः येन सः (बहुव्रीहिः)। स्तम्भितान्तर्जलौघः – स्तम्भितः अन्तः जलौघः येन सः (बहुव्रीहिः)। दत्तहस्ता – दत्तः हस्तः यया, सा (बहुव्रीहिसमासः)।

'आरोहणं स्यात् सोपानम्' इत्यमरः।

श्लोकः ६५

प्रसङ्गः – श्लोकेऽस्मिन् यक्षः निदाघलब्धं मेघं गर्जितुमुपदिशति यस्माद्धेतोः देवाङ्गनास्तं मेघं मुञ्चन्तु –

तत्रावश्यं वलयकुलिशोद्घट्टनोद्गीर्णतोयं
नेष्यन्ति त्वां सुरयुवतयो यन्त्रधारागृहत्वम्।
ताभ्यो मोक्षस्तव यदि सखे! घर्मलब्धस्य न स्यात्
क्रीडालोलाः श्रवणपरुषैर्गर्जितैर्भाययेस्ताः॥६५॥

अन्वयः– तत्र अवश्यं सुरयुवतयः वलयकुलिशोद्घट्टनोद्गीर्णतोयं त्वां यन्त्रधारागृहत्वं नेष्यन्ति। सखे! यदि

घर्मलब्धस्य तव ताभ्यः मोक्षः न स्यात्, (तर्हि) क्रीडालोलाः ताः श्रवणपरुषैः गर्जितैः भाययेः।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - (हे मेघ!) तत्र = तस्मिन् अद्रौ (कैलासे), सुरयुवतयः = देवाङ्गनाः, वलयकुलिशोद्घट्टनोद्गीर्णतोयं = कङ्कणाग्रप्रहारोत्सृष्टवारिं, त्वां = मेघम्, अवश्यं = नूनमेव, यन्त्रधारागृहत्वं = कृत्रिमधारागृहत्वं, नेष्यन्ति = प्रापयिष्यन्ति, हे सखे! = हे सुहृद्!, यदि = चेत्, घर्मलब्धस्य = निदाघप्राप्तस्य, तव = भवतः मेघस्य, ताभ्यः = सुरवनिताभ्यः, मोक्षः= मुक्तिः, न = नहि, स्यात् = भवेत्, तर्हि, क्रीडालोलाः = केलिचपलाः, ताः = देवाङ्गनाः, श्रवणपरुषैः = श्रुतिकटुभिः, गर्जितैः = निर्घोषैः, भाययेः = त्रासयेः।

(ख) भावार्थः- हे मेघ! तस्मिन् कैलासाद्रौ कटककोटिप्रहारोत्सृष्टजलं त्वामवश्यं कृत्रिमधारागृहत्वं विधास्यन्ति। हे मित्र! यदि तव ताभ्यो देववनिताभ्यो मुक्तिर्न भवेत्तर्हि क्रीडाचञ्चलाः ताः युवतयः श्रुतिकटुभिः स्तनितैः त्रासयेः।

छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ता छन्दः। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः - श्लोकेऽस्मिन् परिणामोऽप्रस्तुतप्रशंसा चालङ्कारः।

विशेषांशः - मोक्षस्तव - मोक्षः + तव (विसर्गसन्धिः) वलयकुलिशोद्घट्टनोदगीर्णतोयम् - वलयकुलिशानाम् उद्घट्टमानिं वलयकुलिशोद्घट्टनानि (ष०तत्पुरुषः) तैः उद्गीर्णं तोयं येन सः तम् (बहुव्रीहिः) सुरयुवतयः - सुराणां युवतयः (षष्ठी तत्पुरुष समासः)।

'कटको वलयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः।

'अथ मित्रं सखा सुहृद्' इत्यमरः।

श्लोकः ६६

प्रसङ्गः - श्लोकेऽस्मिन् महाकविकालिदासः यक्षमुखात् मेघं ज्ञापयति यत् कैलासस्य सम्पूर्णमुपभोगं स्वेच्छया कुरु -

हेमाम्भोजप्रसवि सलिलं मानसस्याददानः
कुर्वन्कामं क्षणमुखपटप्रीतिमैरावतस्य।
धुन्वन्कल्पद्रुमकिसलयान्यंशुकानीव वातै-
र्नानाचेष्टैर्जलद! ललितैर्निर्विशेस्तं नगेन्द्रम्॥ ६६॥

अन्वयः - हे जलद! हेमाम्भोजप्रसवि मानसस्य सलिलम् आददानः ऐरावतस्य क्षणमुखपटप्रीतिं कुर्वन् अंशुकानि इव कल्पद्रुमकिसलयानि वातैः धुन्वन् नानाचेष्टैः ललितैः तं नगेन्द्रं कामं निर्विशेः।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि - हे जलद! = हे मेघ!, हेमाम्भोजप्रसवि = सुवर्णपद्मजनकं, मानसस्य = मानसरोवरस्य, सलिलं = जलम्, आददानः = गृह्णन् पिबन्निति तात्पर्यम्, ऐरावतस्य = ऐरावतस्य = इन्द्रगजस्य, क्षणमुखपटप्रीतिं = मुहूर्तवदनाच्छादनाम्बरप्रणयं, कुर्वन् = विदधत्, अंशुकानि = सूक्ष्मवस्त्राणि इव = यथा, कल्पद्रुमकिसलयानि = देवदारुपल्लवान्, वातैः = पवनैः, धुन्वन् = कम्पयन्, नानाचेष्टैः = विविधव्यापारैः, ललितैः = क्रीडाविलासैः, तं = पूर्वोक्तं, नगेन्द्रं = पर्वतराजं कैलासमिति भावः, कामं = यथेष्टं, निर्विशेः = उपभुङ्क्ष्व।

(ख) भावार्थः- हे मित्र! त्वं स्वर्णकमलजनकं मानसरोवरस्य जलं पिबन् किञ्चिन्मुहूर्तं यावत् इन्द्रगजस्यैरावतस्य वदनावगुण्ठनवस्त्रं भूत्वाऽवगुण्ठनाऽऽनन्दं प्रयच्छन् सूक्ष्मवस्त्राणीव कल्पद्रुमकिसलयानि पवनैः कम्पयन् नानाविधैः व्यापारैः क्रीडितैः पर्वतराजं कैलासं यथेष्टम् उपभुङ्क्ष्व।

छन्दः - श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ता छन्दः। तल्लक्षणं पूर्ववदेव।

अलङ्कारः - 'अंशुकानि इव' इत्यत्रोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः।

विशेषांशः – किसलयान्यंशुकानि – किसलयानि + अंशुकानि (यण्सन्धिः)

नानाचेष्टैः – नाना (बहुविधाः) चेष्टाः येषु तैः (बहुव्रीहि)

'निर्वेशो भृतिभोगयोः' इत्यमरः ।

श्लोकः ६७

प्रसङ्गः – श्लोकेऽस्मिन् कविताकामिनीविलासः महाकविस्तत्रभवान् शृङ्गाररसिकः कालिदासः कैलासोत्सङ्गे नायिकेव स्रस्तगङ्गादुकूलामलकां वर्णयति –

तस्योत्सङ्गे प्रणयिन इव स्रस्तगङ्गादुकूलां
न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां ज्ञास्यसे कामचारिन् ।
या वः काले वहति सलिलोद्गारमुच्चैर्विमाना
मुक्ताजालग्रथितमलकं कामिनी वाभ्रवृन्दम् ॥ ६७ ॥

अन्वयः – हे कामचारिन् ! प्रणयिन इव तस्य उत्सङ्गे स्रस्तगङ्गादुकूलाम् अलकां दृष्ट्वा त्वं पुनः न ज्ञास्यसे (इति) न । उच्चैर्विमाना या वः काले सलिलोद्गारम् अभ्रवृन्दं कामिनी मुक्ताजालग्रथितम् अलकम् इव वहति ।

व्याख्या - (क) पर्यायपदानि – हे कामचारिन् ! = हे स्वेच्छासञ्चरणशील मेघ !, प्रणयिनः = वल्लभस्य, इव = यथा, तस्य = कैलासाख्यपर्वतस्य, उत्सङ्गे = क्रोडे, ऊर्ध्वभागे, स्रस्तगङ्गादुकूलां = च्युतगङ्गाशुभ्रवस्त्राम्, अलकाम् = एतन्नाम्नीं कुबेरपुरीं, दृष्ट्वा = अवलोक्य, न = नहि, ज्ञास्यसे = अवगतो भविष्यसि, (इति = एवं), न = नहि (अर्थात् नूनं ज्ञास्यस्येव) उच्चैर्विमाना = उन्नतसप्तभूमिकप्रासादा, या = अलका, वः = युष्माकं, काले = समये (वर्षाकाले इत्यर्थः) सलिलोद्गारं = स्रवज्जलधारम्, अभ्रवृन्दं = मेघसमूहं, कामिनि = रमणी स्त्री, मुक्ताजालग्रथितं = मौक्तिकसरगुम्फितम्, अलकं = चूर्णकुन्तलं, केशपाशमिति तात्पर्यम्, इव = यथा, वहति = बिभर्ति ।

संस्कृत-भावार्थः – हे स्वेच्छाचारिन् मेघ! प्रियतमस्येव तस्य कैलासस्योत्सङ्गे च्युतभागीरथीदुकूलामलकापुरीं कामिनीमिव दृष्ट्वा त्वं पुनः ज्ञास्यस्येव, सप्तोन्नतभवना या अलका वर्षतौ स्रवज्जलधारं मेघसमूहं कामिनी मौक्तिकसरगुम्फितं चूर्णकुन्तलमिव बिभर्ति ।

छन्दः – श्लोकेऽस्मिन् मन्दाक्रान्ता छन्दः । तल्लक्षणं पूर्ववदेव ।

अलङ्कारः – अत्र कैलासे प्रणयि साम्यं वाच्यं तथा च अलकाया प्रणयिनी साम्यं गम्यमस्ति । अतोऽत्र एकदेशविवर्तिनी उपमा श्लोकोत्तरार्द्धे श्रौत्युपमा । इत्थं तयोः निरपेक्षस्थितित्वात् संसृष्टिरलङ्कारः । एवं चोत्सङ्गे विमाने च श्लेषालङ्कारः । एवं श्लेषोपमयोरङ्गाङ्गिभावत्वादत्र सङ्करालङ्कारः ।

विशेषांशः – सलिलोद्गारम् – सलिल + उद्गारम् (गुणसन्धिः)

अभ्रवृन्दम् – अभ्राणां वृन्दम् (षष्ठी तत्पुरुषसमासः) ।

'अलकारश्चूर्णकुन्तलाः' इत्यमरः ।

अभ्यास-प्रश्नाः

(क) वस्तुनिष्ठप्रश्नाः -

निर्देशः - निम्नाङ्कितप्रश्नेषु उचितविकल्पस्य वर्णाङ्कं कोष्ठके चिनुत -

१. शम्भोः केशग्रहणम् अकरोत् -

(क) अलका (ख) देवाङ्गना

(ग) जह्नोः कन्या (घ) सगरतनया ( )

२. शुभ्रत्रिनयनवृषोत्खातपङ्कोपमेयां शोभां वक्ष्यति -

(क) मेघः (ख) स्कन्दः

(ग) यक्षः (घ) शिवः ( )

३. हिमालये कस्य समग्रः सङ्गीतार्थः भावी ननु -

(क) स्कन्दस्य (ख) विष्णोः

(ग) पशुपतेः (घ) मानसस्य ( )

४. हेमाम्भोजप्रसवि सलिलमस्ति -

(क) गङ्गायाः (ख) निर्विन्ध्यायाः

(ग) रेवायाः (घ) मानसस्य ( )

५. सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा वर्तते -

(क) शिप्रावातः (ख) दावाग्निः

(ग) वाडवाग्निः (घ) जठराग्निः ( )

६. त्रिपुरविजयः गीयते -

(क) देवाङ्गनाभिः (ख) पौराङ्गनाभिः

(ग) सिद्धवनिताभिः (घ) किन्नरीभिः ( )

(ख) अतिलघूत्तरात्मकप्रश्नाः -

निर्देशः - निम्नाङ्कितप्रश्नानाम् एकपङ्क्तावेव उत्तराणि लेख्यानि -

१. जह्नोः कन्या का आसीत् ?

२. उत्तमानां सम्पदः किंविधाः भवन्ति ?

३. हिमालये मेघस्याध्वानं के लङ्घयेयुः ?

४. दृषदि कस्य चरणन्यासं व्यक्तम् ?

५. बलिनियमनाभ्युद्यतस्य कस्य श्यामः पादः इव मेघः वर्णितः ?

६. कस्योत्सङ्गे स्रस्तगङ्गादुकूला अलकापुरी वर्तते ?

(ग) लघूत्तरात्मकप्रश्नाः -

निर्देशः - निम्नाङ्कितप्रश्नानां पञ्चसु पङ्क्तिषु उत्तराणि लेख्यानि -

१. गङ्गानद्याः वैशिष्ट्यं स्वशब्देषु वर्णयत।
२. मेघेन शरभाणां प्रतीकारः कथं करणीयः ?
३. क्रौञ्चपर्वतस्य किंविधं वैशिष्ट्यं मेघदूते वर्णितम् ?
४. कैलासपर्वतस्य वर्णनं प्रतिपादनीयम्।
५. अलकापुर्याः सौन्दर्यं महाकविना कथं वर्णितम् ?

(घ) निबन्धात्मकप्रश्नाः -

निर्देशः - निम्नाङ्कितश्लोकानां सप्रसङ्गं व्याख्या कार्या -

१. तस्माद् गच्छे .... लग्नोर्मिहस्ता॥
२. शब्दायन्ते .... भावी समग्रः॥
३. तस्योत्सङ्गे .... याऽभ्रवृन्दम्॥

निर्देशः - निम्नाङ्कितश्लोकानां भावार्थः संस्कृते लेखनीयः -

१. तं चेद्वायौ .... संपदो ह्युत्तमानाम्॥
२. ये संरम्भोत्पतन .... निष्फलारम्भयत्नाः॥
३. प्रालेयाद्रे .... नगेन्द्रम्॥

निर्देशः - निम्नाङ्कितसूक्तयोः सप्रसङ्गं भावार्थः संस्कृते लेखनीयः-

१. आपन्नार्तिप्रशमनफलाः सम्पदो ह्युत्तमानाम्॥
२. के वा न स्युः परिभवपदं निष्फलारम्भयत्नाः॥

पूर्वमेघे सूक्तयः

सूक्तयः		श्लोकसंख्याः
१.	मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्तिचेतः । कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दुरसंस्थे ॥	३
२.	कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ।	५
३.	याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ।	६
४.	कः सन्नद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायाम् । न स्यादन्योऽप्यहमिव जनो यः पराधीनवृत्तिः ॥	८
५.	आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानाम् । सद्यः पाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि ॥	९
६.	न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय । प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः ॥	१७
७.	रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय ।	२०
८.	स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु ।	२९
९.	मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः ।	४२
१०.	ज्ञातास्वादो विवृतजघनां को विहातुं समर्थः ।	४५
११.	आपन्नार्तिप्रशमनफलाः सम्पदो ह्युत्तमानाम् ।	५७
१२.	के वा न स्युः परिभवपदं निष्फलारम्भयत्नाः ।	५८

अकारादिक्रमेण श्लोकानुक्रमणिका

क्रमसंख्या	श्लोकाद्याक्षरः	श्लोकसंख्या
१.	अद्रे शृङ्गे हरति	१४
२.	अप्यन्यस्मिन् जलधर	३८
३.	अम्भोबिन्दु ग्रहण	२२
४.	आपृच्छस्व प्रियसखममुम्	१२
५.	आराध्यैनं शरवणभवं	४९
६.	आसीनानां सुरभितशिलं	५६

भासस्य जीवनवृत्तम्

महाकविकालिदाससदृशं तथा च भारविसदृशं भासेन अपि स्वजीवनसम्बन्धे कुत्रापि उल्लेखः न कृतः। तस्य रूपकाणाम् अध्ययनेन ज्ञायते यत् भासः वर्णाश्रमव्यवस्थायाः आश्रमव्यवस्थायाः च पूर्णसमर्थकः आसीत्। सः विद्वान्, सत्यवादी, धर्मप्रियः नाटककारः च आसीत्। भासः साहित्यशास्त्रस्य मर्मज्ञः तु आसीदेव सहैव वेदपुराणानां, रामायणस्य, महाभारतस्य, अर्थशास्त्रस्य, राजनीतिशास्त्रस्य धर्मशास्त्रस्य च ज्ञाता आसीत्।

भासस्य स्थितिकालः

१. महाकविना कालिदासेन ''मालविकाग्निमित्रम्'' नाटके भासस्य उल्लेखः कृतः। कालिदासस्य समयः ई०पू० प्रथमशताब्दी अस्ति। अतः भासः निश्चितरूपेण कालिदासात् पूववर्ती प्रसिद्धः नाटककर्त्ता आसीत्।

२. अश्वघोषेन रचितेन 'बुद्धचरितम्' महाकाव्यस्य त्रयोदशतमसर्गस्य सप्तमपद्यं भासस्य 'प्रतिमानाटकस्य' प्रथमाङ्कस्य अष्टादशतमेन पद्येन सह साम्यतां स्थापयति, अतः भासः अश्वघोषात् पूर्ववर्ती आसीत् इति अनुमीयते।

३. भासस्य रूपकाणां मूलाधारः रामायणं, महाभारतं, श्रीमद्भागवद् लोककथाश्च सन्ति। राजा उदयनः, प्रद्योतः दर्शकश्च ई०पू० षष्ठीशताब्द्याः ऐतिहासिकपुरुषाः आसन्। अतः भासस्य समयः ई०पू० षष्ठी शताब्दी इति सिद्धः भवति।

४. अविमारकं, प्रतिज्ञायौगन्धारणं स्वप्नवासवदत्तं च एतेषु नाटकेषु ऐतिहासिकतथ्यानि प्राप्यन्ते। राजगृहस्य राजधानीरुपेण पाटलिपुत्रस्य साधारणनगररूपेण वर्णनमस्ति। अतः भासस्य समयः पञ्चमीशताब्दी स्वीकर्तुं शक्यते।

निष्कर्षतः अन्तः एवं बाह्यसाक्ष्याधारेण नाटककर्तुः भासस्य स्थितिकालः ई०पू० तृतीय तथा च ई०पू० चतुर्थीशताब्दी मध्ये आसीत् इति युक्तियुक्तः प्रतीयते।

भासस्य नाटकानि

कविताकामिन्याः मधुरहासः महाकविभासः संस्कृतनाटकलेखकेषु अग्रगण्यः सर्वश्रेष्ठनाटककर्ता च अस्ति। भासः संस्कृतसाहित्येतिहासे गीर्वाणवाण्याः तादृशः अमरः कविः अस्ति, यस्य कृतीनां नामानि अद्यतनवैज्ञानिकयुगेऽपि प्राथम्येनागच्छति। वस्तुतः संस्कृतनाट्यकलाक्षेत्रे भासस्य महत्त्वपूर्णं स्थानं वर्तते। भासः विश्वनाट्यकलायाः अनुपमशृङ्गारः अस्ति।

महाकवेः भासस्य त्रयोदशरूपकाणि प्राप्तानि सन्ति। विषयानुसारम् एतेषां रूपकाणां पञ्चप्रकारेण विभाजनं कृतमस्ति। नाटकद्वयं रामायणाश्रितं सप्तनाटकानि महाभारताश्रितं नाटकद्वयञ्च उदयनस्य चरित्रसम्बन्धि नाटकद्वयं कल्पनाश्रितं पुनश्च एकं नाटकं भागवत्कथाश्रितमस्ति। भासस्य सर्वेषु नाटकेषु मौलिकतायाः कल्पनाशक्तेश्च दर्शनं प्रचुरमात्रायां भवति।

भासस्य नाटकानां संक्षिप्तपरिचयः निम्न प्रकारेण अस्ति –

१. अभिषेकनाटकम् – षडङ्कानां नाटकमिदं रामायणमाश्रित्य अस्ति। एतस्मिन् नाटके किष्किन्धाकाण्डतः रामस्य राज्याभिषेकपर्यन्तं कथायाः वर्णनमस्ति। रामस्य राज्याभिषेककथाकारणात् एव एतस्य नाटकस्य नाम ''अभिषेकनाटकम्'' इति कृतम्।

२. प्रतिमानाटकम् – सप्ताङ्कानां रामायणमाश्रित्य लिखितम् इदं नाटकं घटनाप्रधानम् अस्ति। अस्मिन् नाटके रामवनगमनतः रावणवधपर्यन्तं सम्पूर्णा घटना संक्षिप्तरूपेण वर्णिता अस्ति। तृतीयाङ्के भरतः मातुलगृहात् आगत्य इक्ष्वाकुवंशीयराज्ञां प्रतिमामन्दिरं गच्छति। एतां घटनामेव आधारीकृत्य अस्य नाटकस्य नाम प्रतिमानाटकं स्थापितम्।

३. पञ्चरात्रम् - अत्र त्रय: अङ्का: सन्ति तथा च महाभारतस्य कथाम् आधारीकृत्य लिखितमेतत् नाटकं समवकार: अस्ति।

४. मध्यमव्यायोग: - महाभारतस्य कथामाधारीकृत्य लिखितेऽस्मिन् नाटके एक: एव अङ्क: अस्ति। एष: व्यायोग: अस्ति। भीम: स्वकीयपुत्रघटोत्कचात् एकस्य ब्राह्मणपुत्रस्य रक्षां करोति। व्यायोगस्यान्ते भीमस्य (मध्यमस्य)।हिडिम्बाया: (भीमस्य पत्न्या:) तथा च घटोत्कचस्य (भीमस्य पुत्रस्य) परस्परं मधुरमेलनं भवति।

५. उरुभङ्गम् - महाभारतस्य कथामाधारीकृत्य लिखितमेतत् दु:खदनाटकम् एकांकि एव। भीमसेनदुर्योधनयो: अन्तिम महायुद्धस्य मार्मिकं वर्णनमत्र कृतमस्ति।

६. कर्णभारम् - एतदपि महाभारतस्य कथाम् आधारीकृत्य एकांकिरूपकमेव। अत्र दानवीरकर्णस्योदात्तचरित्रं वर्णितमस्ति।

७. दूतवाक्यम् - महाभारतस्य कथानकमाधारीकृत्य अयमेकांकी व्यायोग: अस्ति। अस्मिन् भगवान् श्रीकृष्ण: पाण्डवपक्षत: सन्धिप्रस्तावं संधार्य कौरवानां शिविरं गच्छति।

८. दूतघटोत्कचम् - महाभारतस्य कथामाधारीकृत्य इदमपि एकांकिरूपकमेव। अस्य कथा अर्जुनपुत्र-अभिमन्यो: मृत्यो: अनन्तरं प्रारब्धा भवति। अभिमन्यो: मृत्यो: कारणं जयद्रथं मत्वा अर्जुन: तं मारयितुं प्रतिज्ञां करोति। श्रीकृष्ण: भीमपुत्रं घटोत्कचं दूतरूपेण कौरवनरेशस्य धृतराष्ट्रस्य समीपं प्रेषयति।

९. बालचरितम् - पञ्चाङ्कानां भगवदाश्रितं रूपकमिदम्। अस्मिन् नाटके भगवत: श्रीकृष्णस्य जन्मत: कंसवधपर्यन्तं कथा वर्णितास्ति। मुख्यरूपेण भगवत: श्रीकृष्णस्य बालसुलभक्रीडाया: वर्णनकारणात् एतस्य नाम बालचरितं स्थापितम्।

१०. प्रतिज्ञायौगन्धरायणम् - एतस्मिन् नाटके चत्वार: अङ्का: सन्ति। अस्मिन् राजानम् उदयनं उज्जैनस्य राज्ञ: प्रद्योतात् मुक्तं कारयितुम् उदयनस्य मंत्री यौगन्धरायण: प्रतिज्ञां करोति। अन्ते यौगन्धरायणस्य प्रतिज्ञा सफला भवति। अत: अस्य नाटकस्य नाम प्रतिज्ञायौगन्धरायणम् इति जातम्।

११. स्वप्नवासवदत्तम् - षड्-अङ्कानां नाटकमिदं भासस्य नाटकेषु प्रसिद्धमस्ति। एतस्य नाटकस्य कथाऽपि प्रतिज्ञायौगन्धरायणवत् उदयनसम्बन्धिनी एव अस्ति।

१२. अविमारकम् - षड्-अङ्कयुक्तमिदं कल्पनाश्रितमेव। अस्मिन् राज्ञ: कुन्तिभोजस्य पुत्र्या: कुरङ्ग्या: तथा च राज्ञ: सौवीरराजस्य पुत्रस्य विष्णुसेनस्य प्रणयप्रसङ्ग: वर्णित: अस्ति। विष्णुसेनस्य एव अपरं नाम अविमारक: अस्ति।

१३. चारुदत्तम् - कल्पनामूलके एतस्मिन् प्रकरणे चत्वार: अङ्का: सन्ति। अस्मिन् निर्धनस्य किन्तु उदारब्राह्मणस्य चारुदत्तस्य तथा च उज्जैनस्य गणिकाया: वसन्तसेनाया: सात्विकप्रेम्ण: वर्णनमस्ति।

महाकविश्रीभासप्रणीतं प्रतिमानाटकं
प्रमुखपात्राणां चरित्र-चित्रणम्

रामः

प्रतिमानाटकस्य नायको ऽस्ति मर्यादापुरुषोत्तमः श्रीरामः। सः सर्वगुणसम्पन्नो धीरोदात्तनायकः। धीरोदात्तनायकस्य लक्षणम् आचार्यविश्वनाथेन उक्तम् –

''अविकत्थनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः।
स्थेयान्निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः॥''

रामः निष्कामभावनया जीवनस्य कठोरकार्यक्षेत्रे अवतीर्य अन्ते अद्भुतवीरतया दृढसंकल्पेन सह लङ्कायाः साम्राज्यं प्राप्य पुनः दैन्यवशात् मित्राय विभीषणाय सम्पूर्णं राज्यं समर्पयति। रामः प्रकृत्या एव पराक्रमी, धीरः, गम्भीरः सुशीलतायाश्च प्रतिमूर्तिरस्ति। सः कैकेय्या प्रदत्तं चतुर्दशवर्षाणां वनवासं सहर्षं स्वीकरोति। सः त्यागी, भ्रातृस्नेही पितृभक्तः च अस्ति। ''मर्यादा पुरुषोत्तमः'' इति विशेषणं सार्थकतां प्रददाति। सः प्रजायाः पालनं स्वकीय-कुलव्रतमिति विचिन्त्य धर्मम् आचरति।

''धर्मेण लोकपरिरक्षम् अभ्युपेतम्''

सीता

''सीता'' भासकृतप्रतिमानाटकस्य नायिका अस्ति। सा भूमेः उत्पन्ना मिथिला नरेशस्य जनकस्य पुत्री अस्ति। सीता उदारतायाः, कोमलतायाः, शीलतायाः, संयमितायाः, मधुरतायाः, गंभीरतायाः, धीरतायाः संवेदनशीलतायाश्च प्रतिमूर्तिः अस्ति। रामेण सह वनगनमकाले अपि सा एतावद् एव कथयति यत् –

''ननु सहधर्मचारिणी खल्वहम्''

सा पतिपरायणा स्त्री अस्ति। वनवासकाले यदा रामः वनगमनात् सीतां वारयति तदा सा वदति –

''तत् (वनं) तु मे प्रासादः।''

दशरथः अपि रोदनं कुर्वन् वदति –

''हा साध्वि मैथिलि पतिस्थितचित्तवृत्ते।''

षष्ठे अङ्के भरतः अपि सीतायाः विषये वदति –

''अपि दुष्टं द्विधाभूतम् अरुन्धतीचारित्रम्।''

सप्तमे अङ्के स्वयं मर्यादापुरुषोत्तमः रामः सीतायाः विषये कथयति –

''जगति गुणसमग्रां प्राप्य सीतां विशुद्धाम्।''

महाकवि भासेन प्रतिमानाटके सीता आदर्श नारीरूपेण स्थापिता अस्ति।

लक्ष्मणः

लक्ष्मणस्य चरित्रम् आदर्शचरित्रमस्ति। यदा स ज्ञातवान् यत् सर्वेषाम् अनर्थानां मूलकारणं कैकेयी अस्ति तदा अकारणमेव रामस्य वनगमनेन क्षुब्धो भूत्वा सः सम्पूर्णं संसारमेव स्त्रीरहितं कर्तुमिच्छति –

''युवति रहितं लोकं कर्तुम्''

ज्येष्ठभ्रातरं रामं प्रति लक्ष्मणस्य अत्यधिकः स्नेहः अस्ति। सः रामाय परामर्शं ददाति यत् धनुर्विद्यायाः प्रयोगं कृत्वा रामः राज्यं प्राप्नुयात्।

धनु: स्पृश मा दया .... क्रम प्राप्ते हस्ते राज्ये।

लक्ष्मणस्य चरित्रे त्यागशीलता, भ्रातृप्रेम, आत्मविश्वास:, वीरता, उत्साह:, सजीवता, स्वाभाविकता आदि गुणा: सन्ति।

भरत:

दशरथस्य तृतीयाया: भार्याया: कैकेय्या: पुत्र: अस्ति भरत:। रामं प्रति तस्य स्नेह:, श्रद्धा भक्तिभाव: च अद्वितीय: अस्ति।

भरत: तातेन दशरथेन सह अपि हार्दिकस्नेहं करोति। मातुलगृहात् आगत्य यदा स: प्रतिमागृहे महाराजदशरथस्य प्रतिमां पश्यति तदा किमपि अनिष्टं विचित्य मोहमुपगच्छति। यदा स: ज्ञातवान् यत् रामस्य राज्याभिषेकस्य स्थाने तस्य वनगमनम् अभूत्। ततश्च: परिणामस्वरूपं तातस्य मरणं कैकेय्या: कारणात् अभूत् तदा स: कोपेन कौसल्या–सुमित्रयो: मध्ये स्थितां कैकेयीं गंगा–यमुनयो: मध्ये क्षुद्रनदी इव वदति –

मम मातुश्च मातुश्च मध्यस्था त्वं न शोभसे।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये कुनदीव प्रवेशिता॥

परन्तु कालान्तरे षष्ठाङ्के यदा स: ज्ञातवान् यत् अन्धऋषे: (श्रवणस्य तातस्य) श्रापकारणात् तातस्य पुत्रवियोगेन मृत्यु: सञ्जात: तथा च वशिष्ठादीनाम् ऋषीणाम् अनुमतिं स्वीकृत्य एव कैकेयी रामं वनवासं प्रेषितवती तदा भरत: शिशुवत् मातु: समक्षे क्षमायाचनां करोति –

''अम्ब! यद् भ्रातृस्नेहात् समुत्पन्नमन्युना मया दूषितात्र भवती तत् सर्वं मर्षयितव्यम्।''

दशरथ:

महाराजदशरथ: अयोध्याया: प्रजापालक: इक्ष्वाकुवंशीयमहाराजस्य अजस्य पुत्र: मर्यादापुरुषोत्तमस्य रामस्य च तात: अस्ति। एतस्य चत्वार: पुत्रा: सन्ति – राम:, लक्ष्मण:, भरत: शत्रुघ्नश्च। किन्तु रामस्योपरि एतस्य विशेषरूपेण स्नेह: अस्ति। पुत्रस्नेहकारणात् एव रामं वनं प्रेषयितुं संकोचं करोति –

''सत्यवचनरक्षणपरं राममरण्य: गच्छन्तमुपावर्तयितुमशक्त: पुत्रविरहशोकाग्निना दग्ध हृदय उन्मत्त इव बहु प्रलपन् समुद्रगृहके शयान:।''

स्वप्रतिज्ञानुसारं स: रामं वनं तु प्रेषयति, किन्तु पुत्रवियोगात् उत्पन्नात् शोककारणात् स्वप्राणान् त्यजति –

''राम–वैदेही–लक्ष्मण। अहमित: पितॄणां सकाशं गच्छामि।''

दशरथ: वीरयोद्धा अस्ति। स: देवासुरसंग्रामे देवपक्षात् युद्धं करोति।

इत्थं प्रकारेण राजादशरथ: न केवलं पुत्रप्रेमी अपितु साहसी, प्रजापालक:, कर्त्तव्यपालक: तथा च दृढप्रतिज्ञ: अस्ति।

सुमन्त्र:

प्रतिमानाटकस्य सर्वाणि पात्राणि सुमन्त्रेण सह प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरूपेण वा सम्बन्धितानि सन्ति। महाराज्ञा: कैकेय्या: आदेशं प्राप्य सुमन्त्र: एव महाराजस्य दशरथस्य श्रापग्रस्तघटनाया: रहस्योद्घाटनं करोति –

''श्रूयतां – पुरमृगयां गतेन महाराजेन कस्मिंश्चित् सरसि कलशं पूरयमाणो वनगजबृंहितानुकारिशब्द समुत्पन्नवनगजशङ्कया शब्दबेधिना शरेण विपनचक्षुषो महर्षेश्चक्षुर्भूतो मुनितनयोर्हिंसित:।इति।

प्रथमाङ्के राज्याभिषेकावसरे यत्र सुमन्त्रस्य प्रसन्नताया: दर्शनं भवति तत्रैव अरण्यात् आगत्य सीताहरणस्य दु:खदघटनां श्रावयन् काले स्वकीयदीर्घायो: उपरि रोदनं करोति –

अन्वास्मानश्चिरंजीवदोषै: कृतघ्नभावेन विडम्ब्यमान:।
अहं हि तस्मिन् नृपतौ विपन्ने जीवामि शून्यस्य रथस्य सूत:॥